

KUML
2000

KUML 2000

KUML 2000

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Redaktion: Jesper Laursen

*Omslag: Louise Hilmar
Korrektur: Anne Lise Hansen
Tilrettelægning: Narayana Press
Tryk: Narayana Press*

*Skrift: Bembo 12/13
Papir: 115 g Arctic Silk*

Copyright © 2000 Jysk Arkæologisk Selskab

*ISBN 87-88415-08-2
ISSN 0454-6245*

Indhold/Contents

<i>Else Roesdahl</i> : Kurt Schietzel – Worsaae-medailen 1. juni 2000	7
Kurt Schietzel – the Worsaae Medal 1st of June 2000	9
<i>Niels H. Andersen</i> : Kult og ritualer i den ældre bondestenalder	13
Cult and Rituals in the TRB-Culture	49
<i>Keld Møller-Hansen og Henrik Høier</i> : Næs – en vikingebebyggelse med hørproduktion	59
Næs – a Viking Age settlement with flax production	87
<i>Martin Borring Olesen</i> : Trelleborg eller ej? – om den skånske trelleborgs tilknytning til de danske ringborge	91
A Viking fortress? On the possible connection between the Trelleborg fortress in Scania and the Danish Viking fortresses	109
<i>Ole Schiørring</i> : En middelalderby forandrer sig – hovedresultater fra ti års udgravninger i Horsens	113
The change of a medieval town – the main results from a ten-year excavation campaign in Horsens	147
<i>Helle Henningsen</i> : Middelalder i Fjand	151
Medieval Fjand	196
<i>Ann Bodilsen</i> : Testrup kirke og hospital	199
Testrup Church and Hospital	234
<i>Hanne Dahlerup Koch</i> : Middelalderens gader	239
Medieval streets	304
<i>Lis Rømer Trier</i> : Lodning med sølvsalte – en hidtil ubeskrevet loddemetode fra oldtiden?	307
Soldering using nitrate of silver – A previously undescribed prehistoric soldering method?	312
Anmeldelser	313
Jysk Arkæologisk Selskab 1998	367
Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter	371

Kult og ritualer i den ældre bondestenalder

Af NIELS H. ANDERSEN

Omkring 4.000 f.Kr. skete store ændringer i det danske område, idet man skiftede fra en jæger-samlerkultur til en bondekultur, hvor man selv producerede fødemidlerne. Dette medførte ikke blot dybtgående ændringer i erhvervskulturen, men også i den sociale kultur. Man ser fremkomsten af spektakulære fund og anlæg, der vidner om den betydning, det rituelle liv har haft for den tidlige bondekultur.

Tragtbægerkulturen tilhører den tidligste del af bondestenalderen og dateres fra 3.900 til 2.800 f.Kr. Geografisk dækker kulturen et område fra Holland til Ukraine og fra den centrale del af Tyskland til den centrale del af Sverige. Som det fremgår af navnet, er Tragtbægerkulturen karakteriseret ved lerkar med tragtformet hals. Kulturen er i sit store udbredelsesområde delt op i en række regionale grupper, men det følgende omhandler kun Tragtbægerkulturen i det danske og skandinaviske område.

I Danmark efterfølger Tragtbægerkulturen jægerstenalderens Ertebøllekultur, som var en højtudviklet jægerkultur, der eksisterede i Danmark med omliggende områder i tiden mellem 5.000 og 3.900 f.Kr. Tragtbægerkulturen blev fulgt af Enkeltgravskulturen omkring 2.800 f.Kr. Tragtbægerkulturen har været genstand for grundige studier, ikke mindst hvad angår kulturens bopladser, stortensgrave som dysser og jættestuer, samt offerfundene fra moserne. Som et resultat af mange udgravninger fra midten af 1950'erne til midten af 1980'erne er det desuden lykkedes at få kendskab til en række nye anlægstyper, som kulthusene,¹ stendyngegravene² og Sarupanlæggene.³ Disse nye anlægstyper er med til at give os et mere nuanceret billede af den ældste bondekultur.

Med det formål at opnå et mere holistisk syn på Tragtbægerkulturen, som i det danske område har efterladt et meget stort fundmateriale, har man i de senere år iværksat en række regionale studier. Ved intensive studier indenfor mindre områder har det været formålet at anskue kulturens mange forskellige anlægstyper og fund under ét. Dette er sket med det righoldige materiale fra øerne syd for Fyn, hvor fundene fra et 485 km² stort område er blevet indgående behandlet.⁴ Med udgangspunkt i mine egne udgravninger på Saruppladsen, er der siden midten af 1980'erne

foretaget lignende regionale studier i et ca. 12 km² stort område omkring Sarup, her med det primære formål at nå til en bedre forståelse af Saruppladsernes funktion i et regionalt miljø.⁵

De mange fund fra storstensgravene, fra moserne, fra kulthusene og fra Saruppladserne har gjort det muligt at få et indblik i Tragtbægerkulturens kulthandlinger og rituelle liv. I disse år er der en stigende interesse for de forhistoriske kulturers ritualer og endog for deres religioner,⁶ og i det følgende skal der gøres et forsøg på at vise, hvad man kan få ud af det rigelige materiale fra den tidlige del af bondestenalderen.⁷

Hvordan finder man spor efter det rituelle liv?

I Danmark er Tragtbægerkulturen inddelt i et antal kronologiske perioder og et par regionale grupper.⁸ I denne artikel deles Tragtbægerkulturen dog kun i tre perioder, der skiller ved 3.500 f.Kr. og 3.200 f.Kr. Disse tre perioder vil i det følgende blive gennemgået med særlig henblik på spor efter formodede rituelle aktiviteter. For at kunne udføre disse studier af det rituelle liv er det nødvendigt først at skille det materiale fra, der kan formodes ikke at repræsentere rituelle handlinger, nemlig materiale der viser hen til dagligdags aktiviteter, f.eks. et bopladsmateriale. Det resterende materiale kan dernæst undersøges for, om det repræsenterer spor efter mulige rituelle aktiviteter.

I et tidligere arbejde⁹ er en boplads, efter inspiration fra andre publikationer,¹⁰ defineret som et sted, hvor folk tilbragte natten, tilberedte og spiste føde samt producerede og brugte redskaber. I det arkæologiske fundmateriale vil ideelt set et sådant bopladsmateriale vise sig som fund efter huse eller hytter, ildsteder og forrådsgruber, samt affald fra redskabsfremstilling og -brug (f.eks. megen flintaffald – mindst 12 stykker – i forhold til flintredskaber), et varieret udvalg af redskaber, skår fra lerkar med forskellige funktioner (til opbevaring, kogning, drikkeelse etc.), få hele lerkar, spor efter føde (f.eks. knogler fra dyrs kødfulde dele) samt eventuelt kværnsten, hvis bopladserne har tilhørt et bondefolk. I andre områder og kulturer må man naturligvis anvende andre definitioner på et bopladsmateriale. Ud fra disse kriterier er det naturligvis interessant at studere det materiale, der så ikke er et bopladsmateriale, f.eks. de tilfælde, hvor der er en fundkollektion af hele lerkar, hele flintøkser eller mange flintredskaber, men intet eller næsten intet flintaffald. Af særlig interesse er fund, der også indeholder menneskeknogler, enten som hele skeletter eller kun som enkeltknogler. Med menneskeknogler i fundbilledet skal man undersøge, om der kan være tale om et begravelsesfund, som det bl.a. vil være tilfældet, hvor en eller flere "værdifulde" genstande/oldsager ligger ved liget.

Hvis sådanne værdifulde genstande ligger sammen, men uden spor af et lig, kan der være tale om et depot- eller votivfund.¹¹ Man kan dog også have anlæg, der ligner begravelser, f.eks. aflange, mandsstore nedgravninger, som indeholder hele, værdifulde genstande, men er uden spor efter et lig. I sådanne tilfælde taler man som regel om en kenotaf eller en symbolgrav, som kan udgøre et stor antal af anlæggene på nogle pladser.¹²

Gennem omhyggelige analyser af det materiale, der ikke kan tolkes som rester efter en boplads, kan man opdage fund, fundsammenhænge og anlæg, der må vise hen til det rituelle liv. Ved at udføre sådanne analyser accepterer man også, at de forhistoriske kulturer gjorde brug af ritualer med det formål bl.a. at kommunikere med overnaturlige kræfter.¹³ For at kunne udskille rituelle fund og anlæg er det nødvendigt at analysere hele fundkomplekser og deres sammensætning. I det følgende vil der blive fremdraget fund og anlæg, der kan formodes at have været benyttet i Tragtbægerkulturens rituelle liv.

Ritualer i den ældre del af Tragtbægerkulturen

Af Tragtbægerkulturens tre perioder ser man i den tidligste (3.900-3.500 f.Kr.) en ændring af Ertebøllekulturens skovlandskab til et mere åbent landskab¹⁴ med relativt små bopladsenheder placeret på flade, let sandede områder med let adgang til vand, enge og skov. Eksistensgrundlaget ændredes langsomt fra en jæger-samlerkultur til en bondekultur.¹⁵ Fund af pollen, der indikerer græsning og korndyrkning, fund af knogler fra tamdyr som kvæg, svin og får/ged, aftryk af korn i lerkar samt bopladsernes placering, indikerer en begyndende bondekultur med labilt landbrug, der ofte skiftede til nye områder. Dyrkningen synes at være foregået i små ryddede parceller i skoven, hvor man har afbrændt bundvegetationen. Mellem store træer og sten har man med gravestok bearbejdet jorden og sået korn. Begravelser skete, som i Ertebøllekulturen, i jordfæstegrave under flad mark,¹⁶ men der blev også anlagt store gravmonumenter af langhøje med komplekse strukturer og med gravanlæg for et eller flere individer.¹⁷ Nær den østlige ende af disse langhøje findes der ofte klare spor efter offerritualer, hvor lerkar er placeret op ad store egestolper, der er blevet brændt.¹⁸ I vådområderne foregik der ritualer i forbindelse med ofringer af lerkar, flintøkser samt dyre- og menneskeknogler.¹⁹

Nogle af disse fund i vådområder optræder i forbindelse med deciderede konstruktioner. På Sjælland kender man til fire af den type anlæg,²⁰ mest kendt er fundet fra *Salpetermosen* i Frederiksborgområdet.²¹ Her fandt man i 1946 et tykt lag kvas og grene støttet af lodrette pæle. Dette lag havde en udstrækning på 10×22 m og lå ved stenalderens mosekant.

På og i laget fandt man adskillige lerkar, flintøkser og dyreknogler. Derimod fandt man ikke flintaffald og lerkarskår, der kunne repræsentere et bopladsfund.

Ritualer i den mellemste del af Tragtbægerkulturen

I Tragtbægerkulturens mellemste periode (3.500–3.200 f.Kr.) ser man store ændringer i det arkæologiske materiale. Nu introduceres store monumenter, der formodes at have været benyttet til rituelle aktiviteter, bl.a. megalitgrave, som dysser og jættestuer, kulthuse og Sarupanlæg. Ud fra pollenanalyserne kan man se, at mennesket nu tydeligt har påvirket naturen. Pollen fra de store skovtræer eg og lind er afløst af pollen fra birk og hassel, der er karakteristiske for et åbent landskab. Åbningen af skoven sker samtidig med, at man finder de første spor efter en kultivering af jorden med den primitive plov, arden.²² At arbejde med arden har krævet jordparceller af en vis størrelse, der nu var ryddet for store sten og træer, dvs. man har udført et stort arbejde, før de første stude kunne trække arden i den ryddede markparcel.

Brugen af arden må have medført, og vel delvist forudsat, ændringer i de sociale relationer mellem menneskene. Hvor dyrkningen tidligere kunne have været foretaget af kvinder, må man formode, at mændene nu har fået mere arbejde med rydning, fjernelse af store sten og håndtering af studene. Den store investering i at gøre jorden klar til dyrkning må også have betydet ændrede regler for brugs- og dyrkningsret til jorden, dvs. til en slags jordbesiddelse, som let kunne føre til konflikter.

I de områder hvor man har lavet studier over bebyggelsen fra den tid, bl.a. i området omkring Sarup,²³ ser man et tæt mønster af forholdsvis små bopladser, kun 500–1.000 m² store. Disse bopladser ligger på afgrænsede flader og tørre plateauer med let adgang til vand og til flere biotoper. Karakteristisk for bopladserne er det desuden, at man nu har omhyggeligt gravede gruber, der har været benyttet til opbevaring af føde, bl.a. korn, de såkaldte siloer.

Storstensgrave

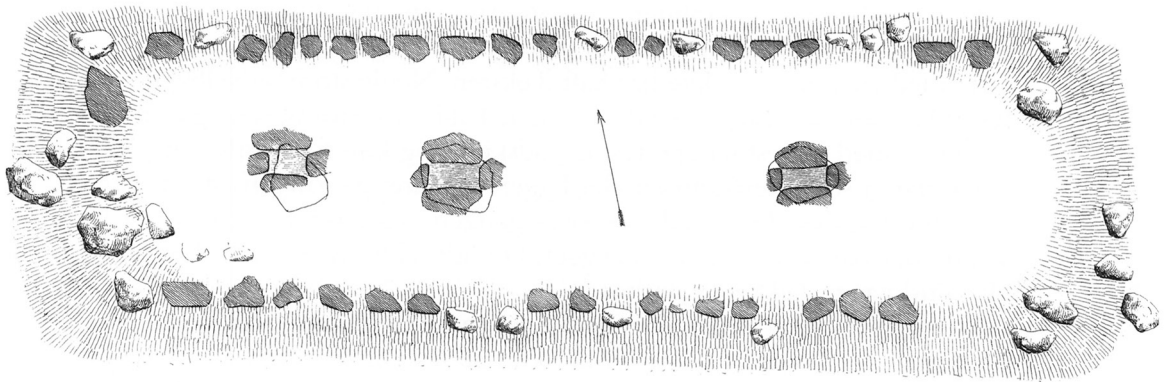
Den mellemste periodes tydeligste spor i landskabet er dysser og jættestuer. Disse monumentaleorstensgrave også kaldet megalitgrave bærer vidnesbyrd om en udvikling i deres konstruktion (fig. 1). Tidligste type er små dysser, der nærmest er en reminiscens af den forrige periodes menneskelange jordfæstegrave, men dog nu bygget af store sten, hvor kammerets aflange bæresten ligger ned. Disse tidlige dysser er af den tyske arkæolog

E. Aner kaldt for “Ur-Dolmen”.²⁴ Dysserne udvikles dernæst til de lidt større dysser, hvor bærestenene står på højkant. Disse dysser kan være forsynet med en gang, der ikke har haft dæksten. Nogle store og velbyggede dysser har dog haft gang med dæksten, de kaldes for stordysser, og er nok samtidige med jættestuen. Jættestuen adskiller sig kun fra stordyssen ved, at den har et stort stenkammer, der ligger vinkelret på gangen. Stordysser og jættestuer, dvs. dem med sten over gangen, har altid været placeret i en høj, der har dækket hele anlægget. De lidt ældre dysser har derimod ikke altid været dækket af en høj.²⁵

Megalitgravene kan ligge enkeltvis i landskabet, men ofte ses de at være placeret i grupper.²⁶ I dag er der kun bevaret og fredet ca. 2.400 megalitgrave indenfor det danske område, men oprindelig er mindst 25.000 megalitgrave blevet bygget i tiden mellem 3.500 og 3.200 f.Kr.²⁷ Tre fjerdedel af de bevarede megalitgrave er dysser, som blev opført i tiden mellem 3.500 og 3.300 f.Kr., hvorimod stordysser og jættestuer blev opført omkring 3.200 f.Kr. Storstensgrave som de danske er på samme tid opført i store dele af den vestligste del af Europa og i områderne omkring Middelhavet. Bag opførelsen af disse grave må der have været en fælles ide om udseende, placering og brug.²⁸

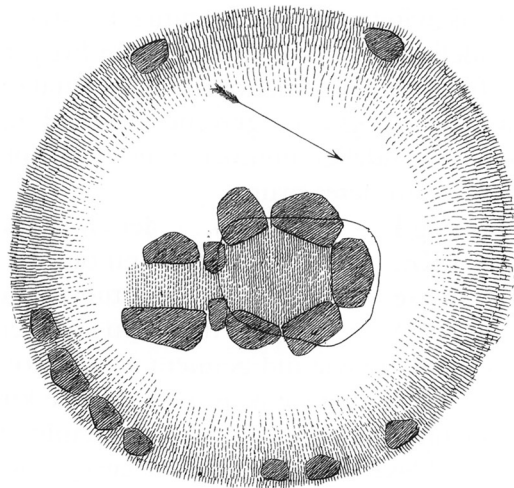
Det er imidlertid vanskeligt at udlede noget sikkert om megalitgravenes funktion, da der kun er lavet fagarkæologiske udgravninger i en meget lille del af det oprindelige antal grave. Desuden er gravene blevet genbrugt adskillige gange, ikke mindst i perioden mellem 2.800 og 1.500 f.Kr., og fundmaterialet fra kamrene stammer hovedsagelig fra denne periode. Kun fra én jættestue og fra cirka en halv snes dysser har man spor efter de oprindelige aktiviteter inden i kammeret,²⁹ dvs. vore tolkninger angående den oprindelige brug af megalitgravene bygger måske kun på materiale fra under 0,5 promille af det oprindelige antal grave.³⁰ Imidlertid er det muligt at udlede noget om gravenes brug ud fra deres form og placering, ligesom det oprindelige fundmateriale, der er placeret uden for gravene, kan sige noget om deres brug.

I stengravens form og konstruktion skete der en grundlæggende ændring omkring 3.200 f.Kr., da man som nævnt nu opfører stengrave med jorddækket gang (stordysser med gang og jættestuer) og dermed skjuler hele megalitgraven i en jordhøj. Konstruktionen med en dækket gang medførte, at man nu skulle kravle ind gennem gangen for at komme ind i et højt, mørkt, lydfrit og fugtigt stenkammer, der ofte kunne være af en betydelig størrelse. Denne måde at komme ind i kammeret på må have haft en særlig mening. Også i dag får man en særlig oplevelse, når man kravler ind i en jættestue, og ligeså når man igen kravler ud fra det mørke og fugtige kammer gennem den smalle gang og når ud i den fri luft med et kraftfuldt lys og mange lyde. Nogle forskere har tolket formen af disse grave som et vagina-livmodersymbol – og den afdøde person skul-

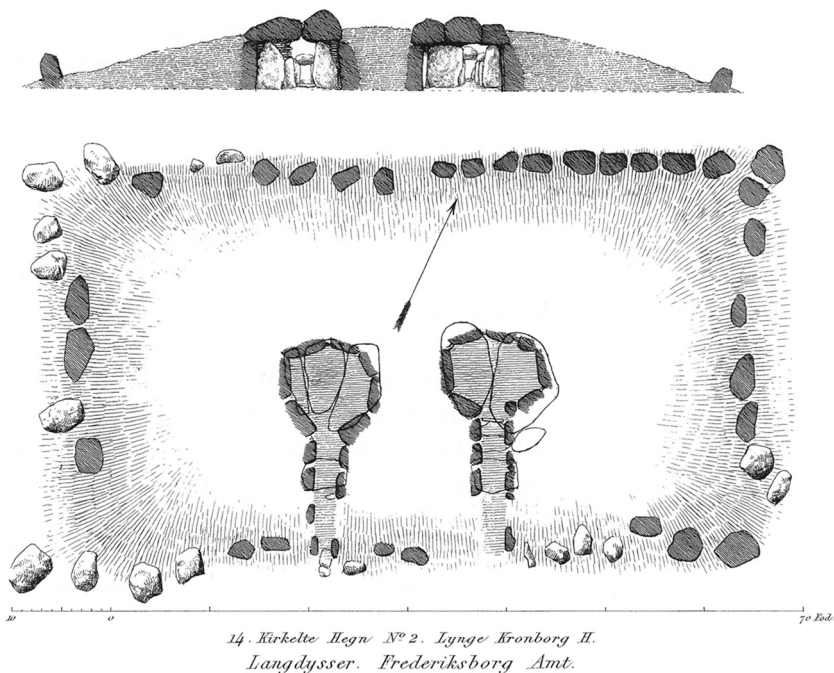

48. Langdysse. Bildsö. M.13. Slagelse II.
Sorö Amt.

a

b

C

Fig. 1: Forskellige typer af stendysser. Man ser en udvikling fra den ældste type kaldet "Ur-Dolmen", hvor kammerets bæresten ligger på en langside, til den næste type, hvor bærestenene står på den ene ende. Senere udvikles dysserne til at være forsynet med en gang, der ikke har været jorddækket og sluttelig til typen med en jorddækket gang, der kaldes for stordyссе. Den jorddækkede gang kendes også fra jættestuerne, der kun adskiller sig fra stordysserne ved, at kammeret er aflangt og har gangen hæftet vinkelret på den ene langside. a: langdyссе med tre tidlige kamre, hvor bærestenene ligger ned (*Blidsø* ved Slagelse. Tegning: A.P. Madsen 1896). b: runddyссе med et kammer, hvor bærestenene står på den ene ende, hertil en lille gang, der ikke har været dækket (*Thoreby Skov*, Lolland. Tegning: A.P. Madsen 1896). c: langhøj med stenindramning og en stordyссе med dækket gang, samt en lille jættestue (*Kirkehelte Hegn* i Nordsjælland. Tegning: A.P. Madsen 1896).

Different types of dolmens. The figure shows the development from the earliest type, the so-called "primordial dolmen" with supporting stones resting on the long side, to a type in which the supporting stones stand on the short side. Later the dolmens developed into a type with a passage, which was not covered with earth, and finally into a type covered by a barrow. The covered passage is also known from the regular passage graves, which only differ from the dolmens in that the chamber is oblong and has the passage added at right angles to one long side. a: a passage dolmen of the early type with three chambers and supporting stones resting on the long side. (*Blidsø* by Slagelse. Drawn by A.P. Madsen 1896). b: a round dolmen with one chamber and supporting stones resting on the short side, and a small passage that was not covered by earth. (*Thoreby Skov*, Lolland. Drawn by A.P. Madsen 1896). c: a long dolmen with a stone enclosure and a barrow with a covered passage and a small passage grave ("jættestue") (*Kirkehelte Hegn* in northern Sjælland. Drawn by A.P. Madsen 1896).

le således bæres gennem gangen og ind i kammeret, for at blive genfødt i de dødes verden.³¹ En sådan tolkning forklarer måske, hvorfor hele anlægget nu skal gemmes i en høj, ligesom det er i området foran gangen, man finder spor efter store og meget specielt udførte offerhandlinger, der i særlig grad har omfattet lerkar.

Storstensgrave med gang er, som tidligere vist, en anlægstype, der er opført i noget mindre antal, end det var tilfældet med dysser, men grave-
ne er nu meget større og opført med meget komplicerede teknikker.³² At man bygger færre stengrave kan også tyde på, at der er sket ændringer i brugen af disse.

Hverken i dysser eller jættestuer har man fundet et helt skelet, som man kan være sikker på er fra samme tid som opførelsen af graven; derimod er der fundet skeletdele.³³ De fundne skeletdele, som kan formodes at være fra de primære handlinger i kamrene, viser, at nogle af disse skeletter var skeletteret, da de kom ind i kammeret. I jættestuen *Sarup Gamle Skole II* (fra ca. 3.200 f.Kr.) blev der fundet to gulvlag: nederst var halvdelen af gulvet dækket med sandstensfliser, resten uden fliser, og 10 cm herover et andet gulvlag lagt i næste fase, ca. 3.100 f.Kr. På det originale gulv lå nogle få menneskeknogler, bl.a. dele af en lårbensknogle og underkæben af en 16–20 årig person, sandsynligvis en pige, samt to flintredskaber: en tværpil og en kniv. Foran indgangen til denne jættestue var der placeret dele til mere end 350 lerkar, nu bevaret som ca. 26.000 potteskår.³⁴ Fra ingen anden jættestue er der sikre efterretninger om spor fra de primære bisættelser. Det ser nærmest ud til, at jættestuerne har haft andre funktioner, f.eks. som et tempel.

Ved randstenene til rund- og langdysser finder man sjældent spor efter, at der her er foretaget ofringer på den tid, da man byggede dysserne (3.500–3.300 f.Kr.).³⁵ Men fra tiden omkring 3.200 f.Kr. foretages mange ofringer foran indgangene til anlæggene. Disse ofringer findes især ved de nyopførte ganggrave – stordysser og jættestuer, men ses også at være sket ved de ældre dysser, der altså stadig benyttes. Ved nogle jættestuer viser omhyggelige udgravninger, at de ofrede lerkar oprindeligt stod på flade stenfliser, der var placeret som en vandret hylde oven på randstenene (fig. 2).³⁶ Disse konstruktioner med vandrette stenhylde på randstenene har dog ikke været ret stabile, da man ved udgravninger kan finde skår fra det samme lerkar både foran randstenene, men også ved deres bagside.³⁷ Randstenene er altså hurtigt kommet ud af stilling. Åbenbart var det ikke vigtigt for stenalderfolket at fastholde indtrykket af et velkonstrueret og stabilt anlæg – tilsyneladende var det meningen, at anlægget kun skulle bruges i en kort periode, måske kun til en enkelt handling.

Fænomenet med de mange lerkar fundet foran indgangen tilorstensgrave har været emne for en del studier. Klaus Ebbesen mener, at lerkarrene stammer fra mange enkelthandlinger, hvorved kun et eller få kar

Fig. 2: Ved indgangen til en jættestue kan der på randstenenes top være anbragt vandretliggende stenfliser, hvorpå der var hensat lerkar, foruden at der var placeret lerkar ved foden af randstenene. Rekonstruktion af jættestuen *Jordhøj* i stenalderudstillingen på Moesgård. Foto: J. Kirkeby.

By the entrance to a passage grave there may be horizontal stone slabs resting on top of the framing stones. Here, and by the foot of the framing stones, ceramic vessels were placed. A reconstruction of the passage grave of *Jordhøj* in the Stone Age exhibition at Moesgård Museum. Photo: J. Kirkeby.

blev placeret her.³⁸ Andre er af den mening, at der kun er foregået nogle få ofringer foran indgangen, men at disse ofringer har omfattet mange lerkar.³⁹ Normalt blev der ofret 50 til 100 lerkar ved indgangen, men ved *Sarup Gamle Skole II*, blev der fundet rester af mindst 350 lerkar. Tilsvarende store mængder af lerkar ses oftest ved de skånske storstensgrave.

Lerkar benyttet til disse ofringer er af særlige typer, der kun i begrænset omfang findes på de samtidige bopladser.⁴⁰ Oftest benyttede kartyper er tragthalsbægrene (både store og små), fodskåle, lerskeer og "pragtkar" (fig. 3).⁴¹ Lignende kartyper er fundet i de samtidige kulthuse.

Ved udgravningerne ses det, at de ofrede lerkar nok ikke lå fremme i lang tid i oldtiden, da karrenes mønstre og overflader er bevaret uden tydelig påvirkning af f.eks. vejr og vind. Karrene må formodes hurtigt at være blevet dækket til, og ofte finder man da også jordfyld eller en større stenlægning placeret hen over dem.

I nogle tilfælde ses det, at ellers hele lerkar bevidst er blevet smadret i forbindelse med placeringen ved en megalitgravs randsten. Foran jættestue-

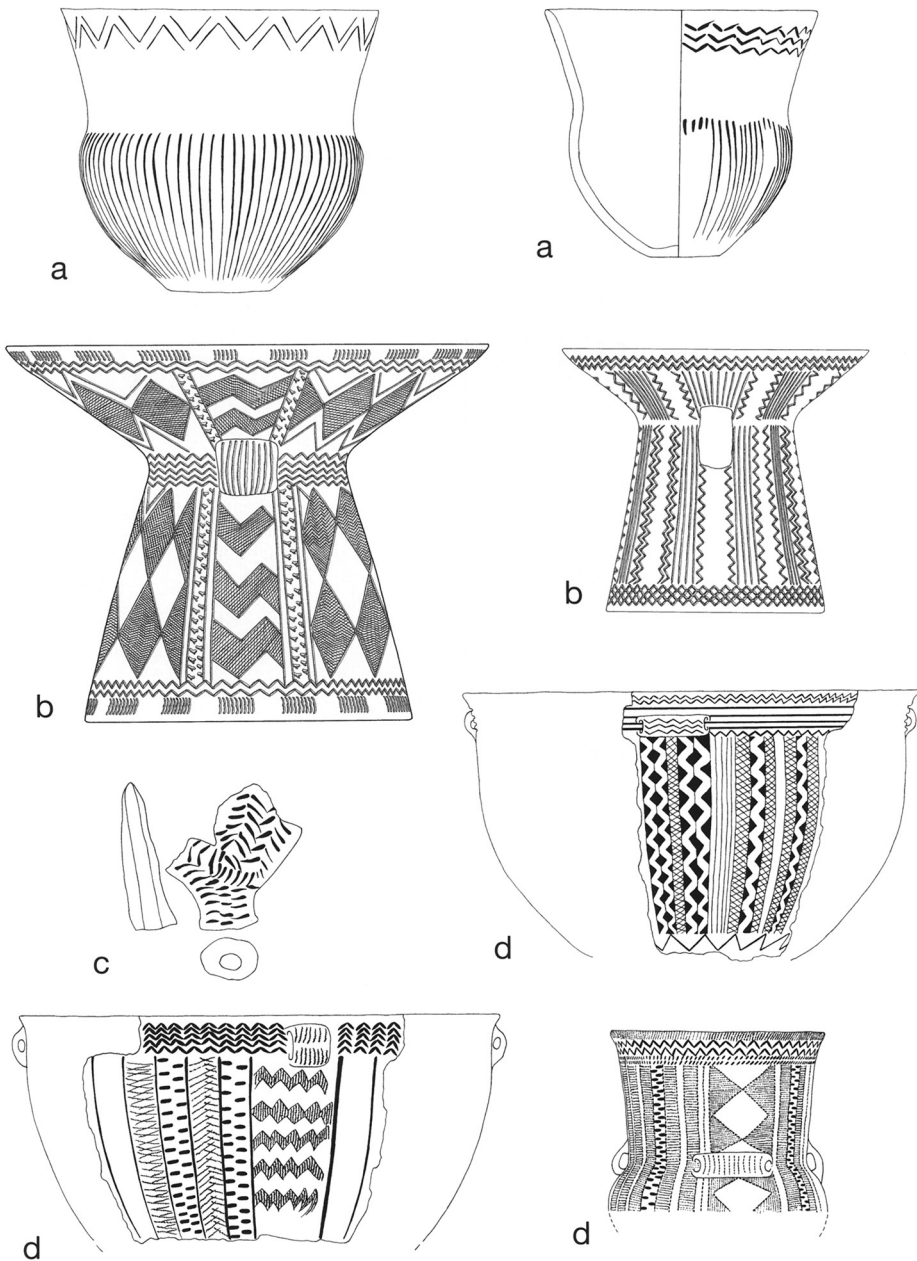

Fig. 3: Til brug i offerceremonier foran stortstensgravenes gang blev der benyttet særligt udvalgt keramik, der kun sjældent findes på andre typer af pladser. De benyttede kartyper er: a: tragthalsbægre, b: fodskåle, c: lerskeer og d: "pragtkar". Tegning: L. Hilmar og J.Aa. Jensen. 1:5.

Selected pottery was used for the sacrificial ceremonies in front of the passage of the megalithic graves. This type of pottery, which is rare on other types of sites, consists of a: funnel-necked beakers, b: pedestal bowls, c: ceramic spoons, and d: "display vessels". Drawn by L. Hilmar and J.Aa. Jensen. 1:5.

Fig. 4: Stort skulderkar placeret op ad en randsten ved indgangen til en jættestue på Nørremarksgård ved Horsens. Karret er blevet ødelagt ved påsmidning af sten. Foto: T. Madsen.

A large shouldered vessel placed against a stone in the stone enclosure, by the entrance to a regular passage grave at Nørremarksgård near Horsens. Stones thrown at it smashed the vessel. Photo: T. Madsen.

stuen på *Nørremarksgård* ved Horsens lå et stort og meget flot skulderkar med hovedstore sten smidt oven i karret (fig. 4).⁴² Foruden fundene af hele lerkar benyttet i ofringerne er der også tilfælde, hvor kun dele af et lerkar er placeret ved storstensgraven. Det ses bl.a. ved jættestuen *Mejls* i Vestjylland, hvor syv til otte kar og to lerskeer lå i et jordlag med brandspor dækket af sten. Kun cirka en fjerdedel af hvert lerkar var bevaret og det endog i en meget fragmenteret tilstand. Udgraveren C.A. Nordman mener,⁴³ at karrene bevidst blev brudt i små stykker, før de blev placeret foran indgangen til jættestuen, og at det kun var en lille del af karret, som blev placeret her. Det vil således være interessant at vide, hvor resten af karrene er placeret? Disse karfragmenter viser, at det primære formål med placeringer af kar foran indgangen ikke altid har været at ofre de fødevarer, man kan formode har været i karrene, men at det snarere var ofringen af karrene eller dele af karrene, der var den primære handling.

Kulthuse

En anlægstype, der siden fundet af det første hus ved *Tustrup* i midten af 1950'erne, er blevet tillagt rituel betydning, er kulthusene. Vor nuværende viden om disse huse er blevet opsummeret af professor C.J. Becker i 1993 og 1997. Der kendes nu til 11 huse af den type, alle fundet i den nordlige del af Jylland. Bygningerne er to-skibede med kun to tagbærende stolper og med en åbning i den ene gavl. Størrelsen varierer mellem 1,7×1,6 m og 9×6 m (fig. 5). Inden i bygningerne er der foretaget deponeringer af offerkeramik (fødsåle, lerskeer og pragtkar). Der er aldrig fundet våben og smykker i bygningerne eller klare spor efter begravelser. Kultbygningerne er hurtigt blevet brændt af og dernæst dækket af et lag sten. I fire tilfælde er der fundet megalitgrave tæt ved kulthusene. I *Tustrup* ses det, at kulthuset blev benyttet i rituelle handlinger af samme art

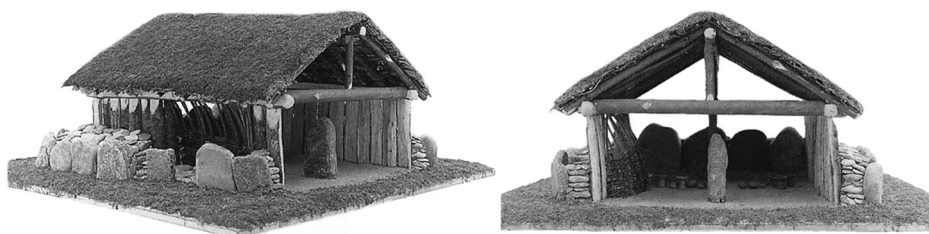

Fig. 5: Model af kulthuset fra Tustrup, hvori der blev fundet mange lerkar af specielle former og med udsøgt ornamentik – se fig. 15. Foto: P. Dehlholm.

A model of the cult house at Tustrup, where many vessels of special forms and exquisite ornamentation were found – see fig. 15. Photo: P. Dehlholm.

som de handlinger, der skete ved megalitgravene.⁴⁴ Fraværet af et personligt gravgods viser, at kulthusene nok ikke blev benyttet som et begravelsessted, men måske som et midlertidigt gravsted i forbindelse med et overgangsritual. Bygningernes ensartede struktur, keramikken inden i dem, der er af samme type, som i særlig grad findes foran jættestuerne, samt anlæggenes og keramikens bevidste ødelæggelse viser hen til, at der uden tvivl her er tale om anlæg, der skal tolkes som rituelle, muligvis som små templer.⁴⁵

Mosefund

Mere end halvdelen af alle offerfund i vådområder dateres til den mellemste periode af Tragtbægerkulturen.⁴⁶ Disse offerfund omfatter knogler fra dyr og mennesker, lerkar (eller dele af dem), rav og flintøkser. Fundene kommer fra udvalgte vådområder, hvor der gentagne gange blev foretaget offerhandlinger. Pladserne ligger i en vis afstand fra bopladserne.⁴⁷ På nogle af pladserne er der fundet platforme udført i træ, som det ses i *Veggerslev Mose*.⁴⁸ På et 50×10 m stort areal er der her fundet et lag bestående af træstykker, stammer, grene, planker m.m., der blev holdt på plads af lodrette pæle. Lerkar og flintøkser var placeret på og ved siden af platformen.

Fund af menneskeskeletter i moserne, f.eks. ved *Sigersdal* og ved *Boelskilde*, kan tolkes som tegn på menneskeofringer.⁴⁹ Det er bemærkelsesværdigt, at unge personer mellem 16 og 20 år udgør en forholdsvis stor andel af de ofrede. I *Sigersdalfundet* var de ofrede to unge piger på henholdsvis 16 og 18 år, hvor den ældste af dem har en snor viklet omkring halsen.⁵⁰ I *Gammellung Mose* ved Troldebjerg på Langeland har man udgravet dele af fire menneskekranier, der var fra to børn og fra to voksne kvinder på henholdsvis 35–50 år og 45–60 år. En af kvinderne var dræbt ved et slag oven i hovedet.⁵¹ I *Myrebjerg Mose*, også på Langeland, er der inden for et 1,8 m stort område ved en stenslæning fremgravet en dyngemenneske-

og dyreknogler. Menneskeknoglerne kommer fra fem personer: 1 voksen kvinde, 2 unge på 15-18 år og 18-20 år og 2 børn på henholdsvis 3 og 4 år. Dele af menneskeknoglerne lå samlet hver for sig. Ligenes opløsning menes at have fundet sted i mosen.⁵²

I moserne har man desuden fundet et par hundrede lerkar, der skal dateres til den mellemste del af Tragtbægerkulturen.⁵³ Den mest almindelige kartype placeret i moserne var tragthalsbægre af mellemstørrelse, dvs. 20-30 cm i diameter. Becker's og Koch's optegnelser viser,⁵⁴ at det ikke altid var hele lerkar, der blev placeret i moserne, og der er eksempler på, at lerkar bevidst er brudt i stykker ved placeringen.⁵⁵ Foruden tragthalsbægre har man også placeret kraveflasker, øskenflasker, øskenbægre og Troldebjergskåle, de to sidstnævnte typer er ofte ornamenteret som pragtkar (se fig. 12). Det er derimod sjældent i moserne at finde fodskåle, der jo er velrepræsenteret ved megalitgravene og i kulthusene, og lerskeer er slet ikke fundet i moserne.⁵⁶

Næsten alle depotfund (83%) med rav fra denne midterste periode af Tragtbægerkulturen kommer fra vådområder og menes oprindeligt at have været placeret tæt op til tørt land. Disse depotfund kan indeholde i hundredvis, endog tusindvis af perler.⁵⁷ Depotfund med rav forekommer især i den nordlige del af Danmark. Ravperler, oftest enkeltliggende, findes også i de samtidige dysser og jættestuer.

Flintøkser kendes som offer- og depotfund fra hele den neolitiske periode, men størstedelen af fundene, også dem med de største og fineste økser, blev anbragt i den mellemste fase af Tragtbægerkulturen. Disse økser blev lagt både i vådområder og på tørt land.⁵⁸

De her omtalte votivfund udgør således et rigt og meget varieret fundmateriale fra den mellemste del af Tragtbægerkulturen. Desværre er mange af disse særdeles spændende fund gjort for lang tid siden, hvorfor de er fremdraget uden vigtige oplysninger om den sammenhæng, hvori de har ligget, ligesom der ofte mangler oplysninger om fundenes indbyrdes placering. Man kan derfor håbe, at der på et tidspunkt må blive gjort et nyt fund, som f.eks. det i *Veggerslev Mose*,⁵⁹ hvor omhyggelig udgravning vil kunne give et detaljeret indblik i de handlinger, der skete.

Sarupanlæg

En ny fortidsmindetype er Sarupanlæg, der først blev erkendt i nordisk Tragtbægerkultur omkring 1970 med udgravningerne i *Büdelisdorf* ved Rendsborg og *Sarup* på Sydvestfyn.⁶⁰ Disse anlæg er karakteriseret ved systemgrave (aflange, ca. 5 m brede og ca. 1 m dybe nedgravninger placeret i en lang række i forlængelse af hinanden – som aflange perler på en snor) og eventuelt ved palisader. Markante steder i terrænet, f.eks. bakketoppen, skråninger og næs i å-dale er blevet rammet ind (fig. 6).

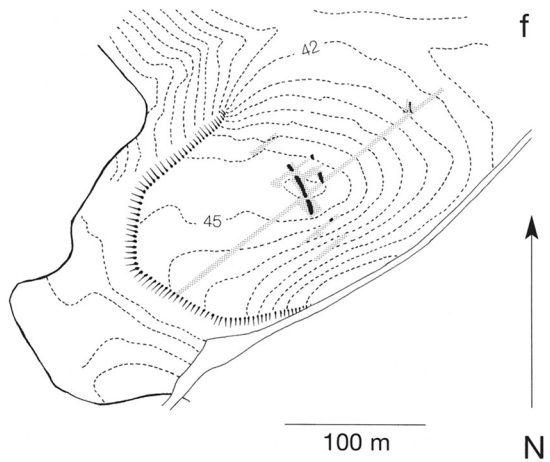
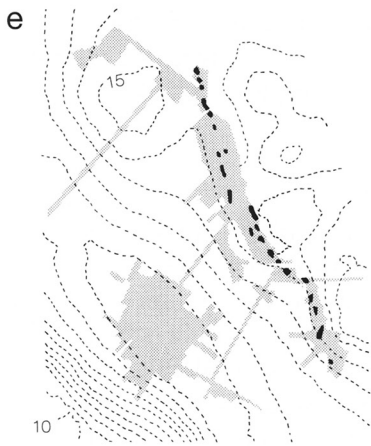
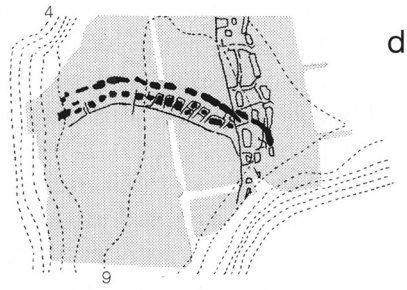
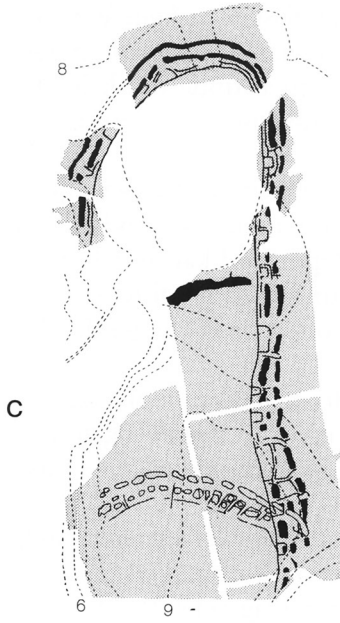
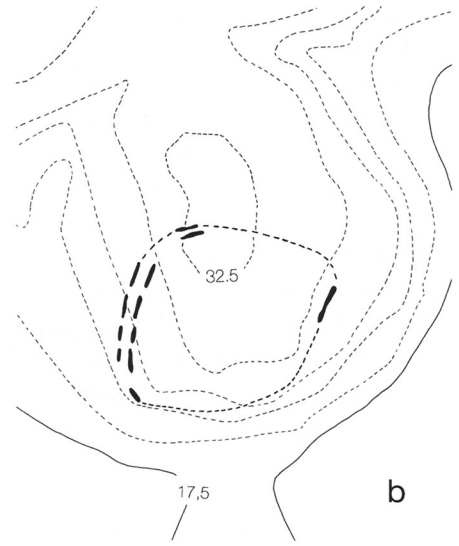
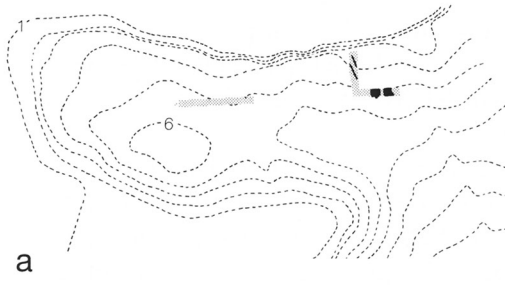
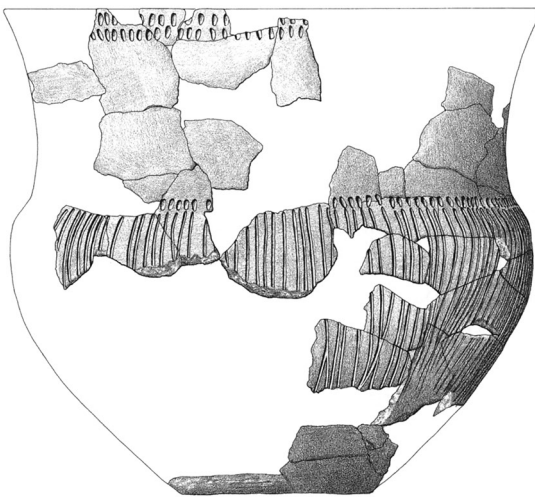

Fig. 7: Minidyssen fundet i bunden af en systemgrav på et Saruplignende anlæg ved *Sarup Gamle Skole*, der ligger ca. 500 m syd for selve Saruppladsen. Op ad dyssens vestside blev der fundet 148 skår fra et tragthalskar. a: Minidyssen placeret på bunden af systemgraven. b: Tragthalskarret fundet op ad minidyssen. Tegning: L. Hilmar.

Miniature dolmen found at the bottom of a system-ditch similar to the Sarup enclosures at *Sarup Gamle Skole*, just c 500 m south of the Sarup site. A total of 148 sherds from a funnel necked beaker were found against the western side of the dolmen. The miniature dolmen at the bottom of the system-ditch. The funnel necked beaker next to the miniature dolmen. Drawn by L. Hilmar.

Fig. 6: Grundplaner af nogle danske Sarupanlæg. a: *Lønt* ved Haderslev (E. Jørgensen 1983: 45 Fig. 12); b: *Tøftum* ved Horsens (T.Madsen 1988: 304 Fig. 17.2); c: *Sarup I* ved Hårby (Andersen 1997: 268 Fig. 284f); d: *Sarup II* (Andersen 1997: 268 Fig. 284g); e: *Markildegård* ved Vordingborg (Sørensen 1994: 32); f: *Våsegård* på Bornholm (Nielsen & Nielsen 1989: 112 Fig. 93).

Ground plans of some Danish Sarup enclosures. a: *Lønt* near Haderslev (E. Jørgensen 1983: 45 Fig. 12); b: *Tøftum* near Horsens (T.Madsen 1988: 304 Fig. 17.2); c: *Sarup I* near Hårby (Andersen 1997: 268 Fig. 284f); d: *Sarup II* (Andersen 1997: 268 Fig. 284g); e: *Markildegård* near Vordingborg (Sørensen 1994: 32); f: *Våsegård* on Bornholm (Nielsen & Nielsen 1989: 112 Fig. 93).

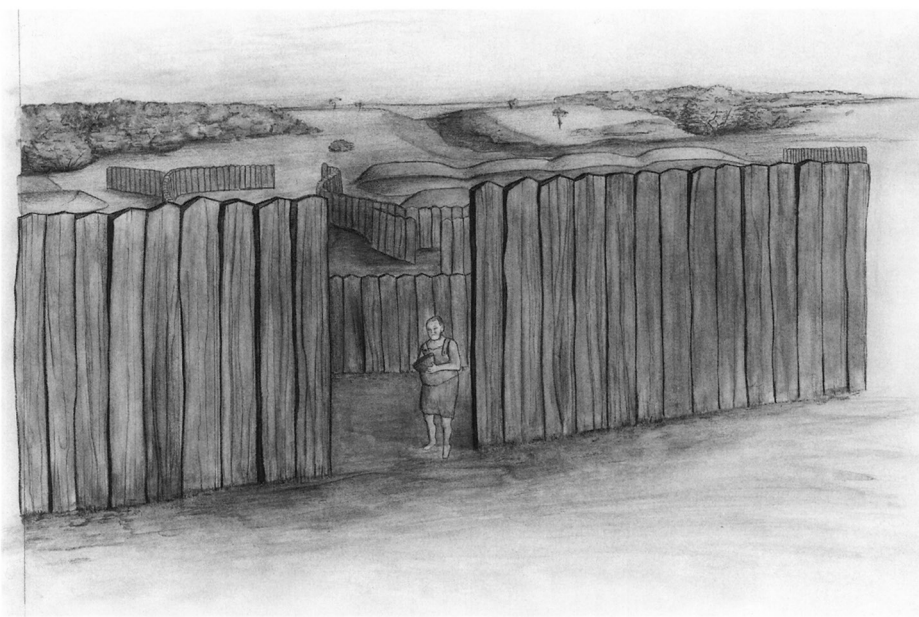

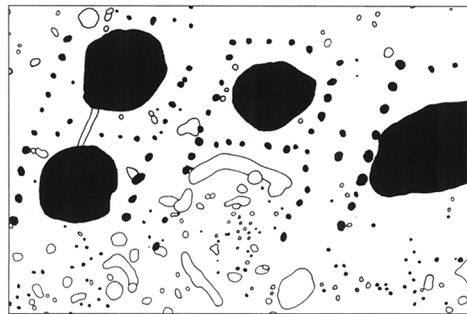
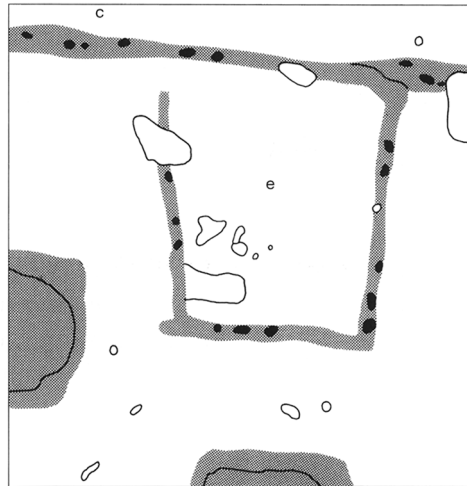
Fig. 8: Rekonstruktion af palisadehegnet på Sarup I området ved indgangen til pladsen. Tegningen viser indgangsområdet set fra pladsens inderflade. Tegning: L. Hilmar.

A reconstruction of part of the palisade fence at *Sarup I*. The drawing shows the entrance area as seen from the inside. Drawn by L. Hilmar.

Sarupanlæggene findes i næsten ens form og fra samme tid fra store dele af Vest- og Nordeuropa. I det nordiske område er Sarupanlæggene mellem 1,6 og 20 ha store. Større fladeafdækkende udgravninger er kun sket på selve Saruppladsen, hvorimod der på de andre pladser er sket detaljerede undersøgelser af især deres systemgrave. På Sarup er der afdækket 6 ha med rester efter to Sarupanlæg. Det ældste anlæg – Sarup I – har omfattet et areal på ca. 9,5 ha, heraf er 2/3 afdækket, det yngre anlæg – Sarup II – var på 3 ha og er afdækket i sin helhed. *Sarup I* dateres til ca. 3.400 f.Kr., og det er den periode, hvor man opførte dysser, hvorimod *Sarup II* er ca. 200 år yngre, fra ca. 3.200 f.Kr., hvor man opførte jættestuer. De to anlæg på selve Sarup er bygget i en tid, hvor der også blev opført mange storstensgrave. Fundene fra Saruppladsen kan karakteriseres som et specielt udvalgt materiale, der viser, at pladserne ikke har været benyttet som almindelige bopladser. Sarupanlæggene formodes at have fungeret som et overregionalt anlæg, der har betjent de mange omgivende bopladsområder, og som var med til at give dem en identitet i dette område.⁶¹ Et af midlerne hertil var gravkulten, hvor Sarupanlæggene indgik i et overgangsritual, hvor egnens afdøde, eller nogle af dem,

Fig. 9: Karakteristisk for både *Sarup I* og *II* er indhegninger, der er bygget sammen med palisaden. På *Sarup I* er indhegningerne tomme, men på *Sarup II* er der gravet en systemgrav ned indeni dem.

A characteristic feature of both *Sarup I* and *Sarup II* are fences built on to the palisade. At *Sarup I*, the fences were empty, but at *Sarup II*, a system ditch was constructed inside the fence.

fik en midlertidig begravelse, før de i forbindelse med en senere stor begravelsesfest på Sarupanlægget blev opgravet og dernæst fik en sekundær og blivende genbegravelse. Denne genbegravelse, der evt. kun har omfattet dele af den afdøde, kunne ske i storstensgravene (dysser og jættestuer), mens andre skeletdele forblev på Sarupanlæggene.

Fundene på Sarupanlæggene giver os et indblik i de aktiviteter, der foregik her. På bunden af systemgravene, der afgrænser pladserne, er der fundet hele lerkar, af og til under stenlægninger, evt. placeret på barkflager.⁶² Der er fundet store skårflager, bunker med flintredskaber, af og til afgrænsede dynger med flintaffald, og der er fundet dyreknogler (især kraniedele af kvæg og svin) og menneskekogler, især dele af hovedet – kraniet eller underkæben. I systemgravene kan man også finde spor efter små bål, der kan ses at være blevet dækket til, mens de endnu brændte eller glødede. Ganske ejendommeligt er fundet af en lille dysse på bunden af en systemgrav på et nyfundet Sarupanlæg, der ligger ved *Sarup Gamle Skole* cirka 500 m syd for Saruppladsen. Dyssen er kun 112×73 cm stor i indvendige mål og er bygget i samme teknik som store dysser (fig. 7a). Dens dæksten var fjernet ved dyrkning, og i kammeret var der kun et par

skår, der hører til et tragthalskar, hvortil der blev fundet yderligere knap 150 skår på ydersiden af minidyssen (fig. 7b). Tragthalskarret var bevidst blevet ødelagt, idet alle skårene til karret havde nogenlunde samme størrelse, hvad der ikke ville være tilfældet, hvis hele karret tilfældigt var blevet tabt. Dette kars skår var altså bevidst blevet placeret op ad minidyssen, der stod på bunden af en systemgrav. Med dette fund ser man en klar forbindelse mellem aktiviteterne på Sarupanlæggene og i stendysserne.

Studierne af systemgravenes fyldlag viser, at de hurtigt blev fyldt med den jord, der midlertidigt lå langs deres sider. Desuden er der i næsten alle grave spor efter, at de blev genopgravet og genopfyldt adskillige gange.

Indenfor rækken af systemgrave på *Sarup I* var der tydelige spor efter en ca. 600 m lang grøft til et kraftigt palisadehegn, der nok har været 3 til 4 meter højt, og hvis spejkløvede egestolper stod tæt, dvs. der har her været tale om en høj, næsten uigennemsigtig "mur" (fig. 8). Flere steder på ydersiden af denne palisadevæg blev tæt op til den fundet små dynger med rester af mange lerkar, bålrester og brændte knogler, bl.a. en menneskeknogle.⁶³ På *Sarup II* var palisadevæggen erstattet af et bredt bånd med mange, tætsatte pæle, altså en slags pælespærring. Ved disse pæle er der ikke gjort fund. Interessant for både *Sarup I* og *II* er det, at der på ydersiden af palisaden/pælespærringen er hæftet en serie indhegninger, der har været velkonstruerede anlæg. Disse indhegninger må have haft en vigtig funktion på pladserne, da systemgravene på *Sarup I* ved deres placering tager hensyn til placeringen af indhegningerne, og på *Sarup II* ser man, at den indre række af systemgrave blev placeret indeni disse indhegninger (fig. 9). Disse indhegninger må være blevet konstrueret til et specielt formål, hvor man ville afgrænse nogle aktiviteter, eller beskytte et eller andet vigtigt materiale.⁶⁴

Inderfladen på Sarupanlæggene er oftest kun blev undersøgt i mindre grad, men på *Sarup I* er 2/3 af fladen afdækket, og på *Sarup II* er hele fladen afdækket. Der viste sig her kun få, og oftest spredtliggende, spor efter samtidige aktiviteter – inderfladerne var ret tomme rum. De fundne anlæg kan være spredtliggende stolpehuller eller små gruber, men der er også gruber med et specielt materiale af bl.a. hele genstande eller genstande, der er behandlet på en speciel måde (fig. 10). Et sådant materiale tolkes som spor efter rituelle aktiviteter.⁶⁵ På den sydlige del af *Sarup II* var der et par halvbueformede grøfter og i centrum for den ene af disse en konstruktion med fire kraftige stolpehuller sat i kvadrat.⁶⁶ To af disse stolpehuller indeholdt brændte knogler. Det ene 34 knogler af et ungt menneske, sandsynligvis en kvinde (fig. 11).

Fundene fra Sarupanlæggene er af god kvalitet. Fra *Sarup II* er der fundet 17 såkaldte pragtkar (fig. 12).⁶⁷ Fra dette anlæg har man også Saruppladsens fineste oldsag, nemlig en stridsøkse udført i lagdelt sandsten.⁶⁸ En del af fundene fra *Sarup I* og *II* er bevidst blevet ødelagt før placering-

Fig. 10: Mange gruber på inderfladen af *Sarup I* og *II* indeholdt fund, som må være placeret her med et specielt formål, bl.a. kunne nogle gruber indeholde lerkar, eller dele af lerkar sammen med forkullet korn eller sammen med økser, andre gruber indeholdt blot dele af et lerkar eller endog et helt lerkar.

Inside the area of the *Sarup I* and the *Sarup II* sites, a number of small pits contained finds, which must have been placed here with a specific purpose. The pits contained vessels, or parts of vessels, sometimes combined with charred grain or axes.

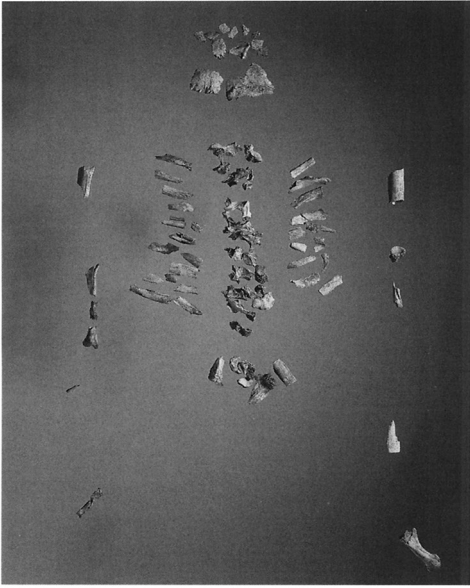
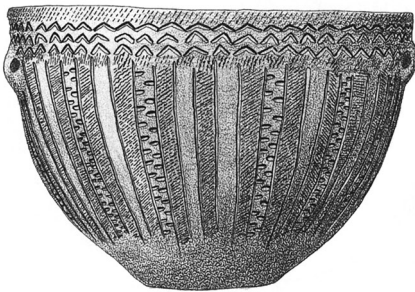

Fig. 11. Brændte knogler fra et menneske fundet i et stolpehul på sydspidsen af *Sarup II*. Knoglerne har tilhørt en yngre, voksen person, sandsynligvis en kvinde. Knoglerne er brændt efter, at liget var skeletteret. Foto: P. Dehlholm.

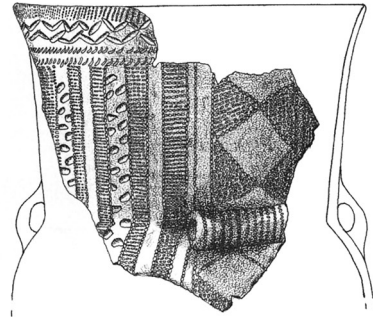
Burnt human bones were found in a post-hole on the southern tip of the *Sarup II* site. The bones seem to be from a young adult, probably a woman. The bones were burnt after the body having been skeletonized. Photo: P. Dehlholm.

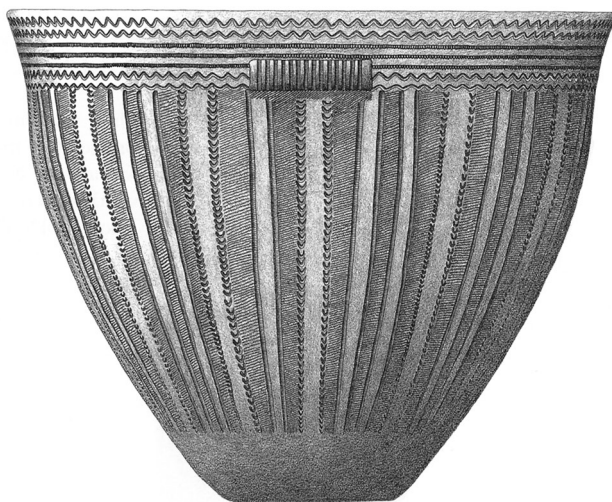
a

b

c

d

e

Fig. 12: Udvalg af pragtkar fundet på *Sarup II* (a-c) og fra megalitgrave i Sarupområdet (d-e). Tegning: L. Hilmar. 1:3.

A selection of “display vessels” from *Sarup II* (a-c) and from in the megalithic graves in the Sarup area (d-e). Drawn by L. Hilmar. 1:3.

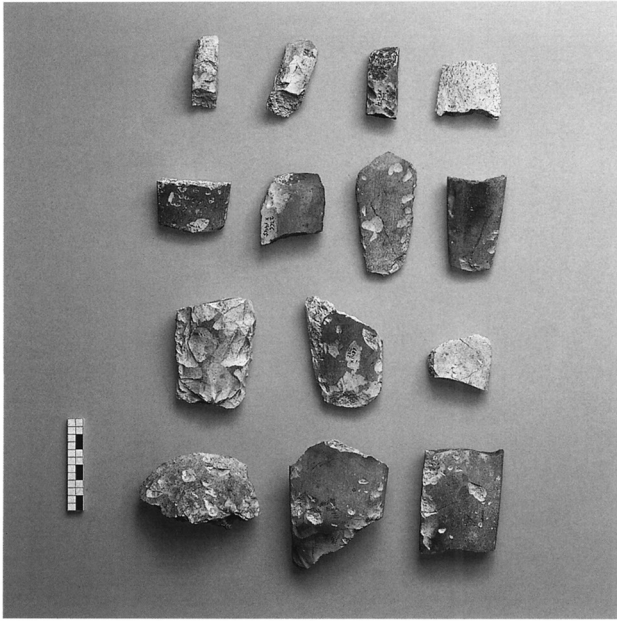

Fig. 13: Ildskørnede flintøkser og -mejsler fundet ved *Strandby* på Sydvestfyn. Foto: P. Dehlholm.

Flint axes and chisels made brittle by fire. They were found at *Strandby* in the southwestern part of Fyn. Photo: P. Dehlholm.

gen i systemgravene, i gruberne eller ved palisaden.⁶⁹ Lignende destruktion af materiale ser man i de fund, der er placeret foran indgangen til storstensgravene, i kulthusene og i nogle af votivfundene.

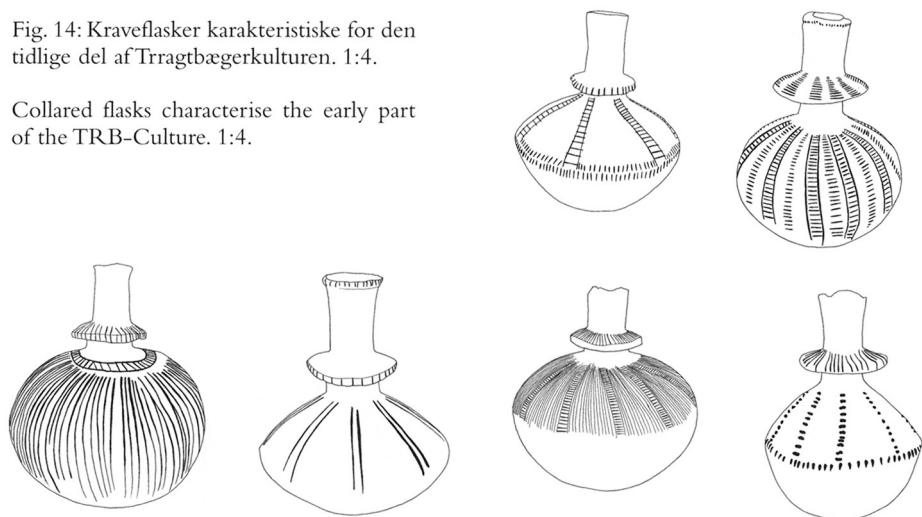
I Sarupområdet er der ved landsbyen *Strandby* fundet en bemærkelsesværdig plads med et meget specielt fundmateriale, der for en stor del består af bevidst ødelagte genstande, især af ildskørnede, tyndnakkede flintøkser og -mejsler (fig. 13). Af disse er der opsamlet over 120 stykker, men der er også ildskørnede skraber (32 stykker) og flintaffald (117 stykker). Keramikmaterialet fra pladsen repræsenterer mange lerkar, bl.a. tragthalskar, men også en del fodskåle. Pladsen dateres til en fase mellem *Sarup I* og *II*, omkring 3.300 f.Kr. Et næsten lignende fund er gjort i *Svartskyllie* i Skåne,⁷⁰ hvor det tolkes som sporene efter et ceremonielt anlæg. Skikken med at brænde økser kendes også fra nogle af offergruberne på bl.a. *Sarup III*,⁷¹ men er ellers især kendt fra områderne foran indgangen til storstensgravene, hvor flintøkser, heraf mange ildskørnede, har afløst lerkarrene som offergenstande i den senere del af Tragtbægerkulturens tid.⁷²

Rituel keramik

Den mellemste del af Tragtbægerkulturen er også karakteriseret ved en række specielle lerkartyper, der kan være ornamenteret med udvalgte mønstre knyttet til bestemte kartyper, og som formodes at have været anvendt i rituelle handlinger. Kraveflasken er en sådan speciel kartype, som især er fundet i anlæg fra periodens ældre del (fra ca. 3.400 f.Kr.) og i den

Fig. 14: Kraveflasker karakteristiske for den tidlige del af Tragtbægerkulturen. 1:4.

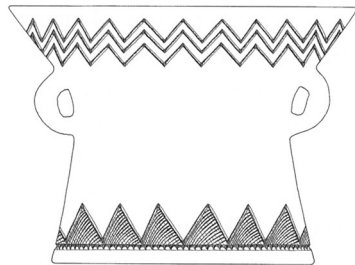
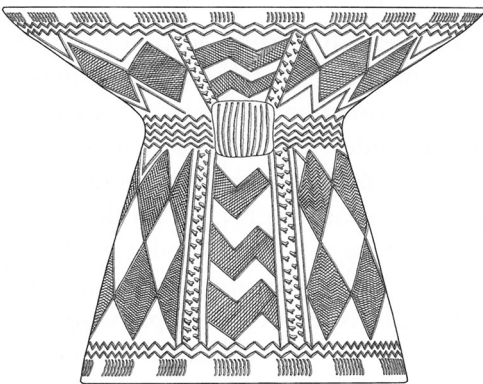
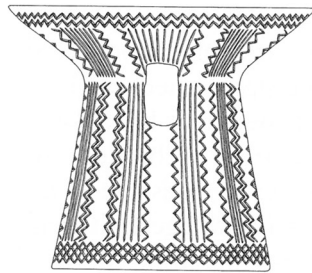
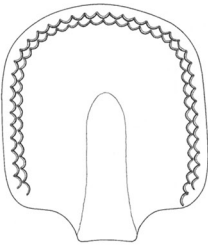
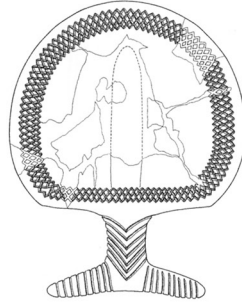
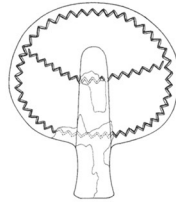
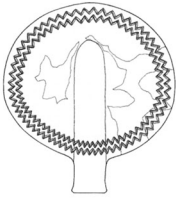
Collared flasks characterise the early part of the TRB-Culture. 1:4.

forrige periode. Med betegnelsen kraveflaske forstås et flaskeformet lerkar, ca. 10-16 cm højt, der omkring en smal hals har en flad krave (fig. 14).⁷³ Kraveflaskerne kendes fra jordgrave, dysser, moser og i få tilfælde også fra bopladser.⁷⁴ På *Sarup I* er der kun fundet et par skår af kraveflasker, så på den type af pladser har karrene ikke haft nogen betydning. Den engelske arkæolog Andrew Sherratt har gjort opmærksom på disse lerkars formmæssige lighed med valmueplantens frøkapsel vendt på hovedet.⁷⁵ Sherratt mener, at kraveflaskerne blev brugt til opbevaring af opium, der blev benyttet i forbindelse med rituelle aktiviteter.

Lerskeer og fodskåle er kartyper, der næsten kun kendes fra den senere del af Tragtbægerkulturens midterste fase – ca. 3.300-3.200 f.Kr. (fig. 15).⁷⁶ Disse keramiktyper findes ofte sammen i sæt og viser en stor variation i mønstrene.⁷⁷ Da lerskeer og fodskåle næsten udelukkende er fundet foran indgangen til storstensgravene og indeni kulthusene, formodes de primært at være knyttet til det rituelle liv.⁷⁸

Kun en enkelt kartype synes at have været benyttet i forbindelse med alle de her omtalte aktiviteter af formodet rituel karakter. Det er pragtkarrene, hvormed menes kar (oftest bægre, øskenbægre og skåle) ornamenteret på mindst halvdelen af karrets yderside med mindst 5 forskellige mønstre (se fig. 12).⁷⁹ Kartypen ses næsten altid placeret foran indgangen til storstensgrave, dog oftest kun i ét eksemplar pr. grav,⁸⁰ i kulthusene, i vådområderne og på Sarupanlæggene. På *Sarup II* er der fundet 17 af disse pragtkar, og de udgør 10% af fasens kar.⁸¹ Analyser af øskeners mønstre viser, at de forskellige mønstre er knyttet til hvert sit område på *Sarup II*.⁸² Pragtkar med næsten ens mønstre er fundet ved de megalitgrave, der er udgravet i Sarupområdet.

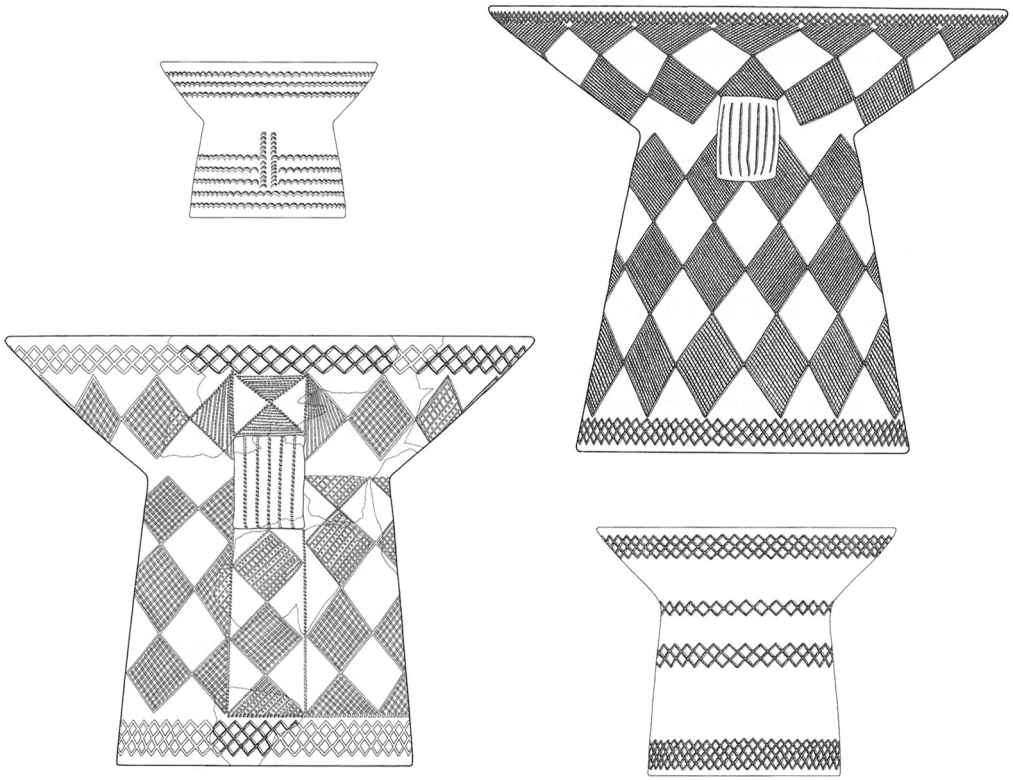

Fig. 15: Fodskåle og lerskeer er keramiktyper, der især kendes fra kulthusene og fra områderne foran indgangen til storstensgravene. Tegning: J.Aa. Jensen og K.M. 1:5.

Pedestaled bowls and ceramic spoons are pottery types especially known from the cult houses and from the areas in front of the entrances to megalithic graves. Drawn by J.Aa. Jensen and K.M. 1:5.

Tragthalskarret er en kartype, der findes på alle typer af periodens anlæg.⁸³ Det ser dog ud til, at man i moserne/vådområderne oftest finder kar i mellemstørrelsen. Store og små kar blev derimod benyttet i deponeringerne foran megalitgravene og på Sarupanlæggene.

Mange af offerkarrene benyttet i denne mellemste periode udviser en særlig udvalgt og klart defineret mønstring på klart definerede karformer. Hverken før eller senere i Tragtbægerkulturen har man haft et så udviklet regelsæt med hensyn til både form og stil.⁸⁴ Ifølge nogle forskere kan man formode, at en bevidst brug af stile var et vigtigt middel i befolkningsgrupperes indbyrdes kommunikation, markeringer og reguleringer.⁸⁵ Dette meget spændende emne behøver dog stadig en grundig udforskning. Det er imidlertid interessant, at disse udvalgte kartyper og rigt udviklede mønstringer netop optræder i en periode, hvor den neolitiske befolkning gik over til nye dyrkningsmetoder, opførte store monumenter

og havde et rigt rituelt liv. Det er også bemærkelsesværdigt, at mange af lerkarrene i ofringerne bevidst var blevet ødelagt før placeringen, og at nogle ofringer kun omfattede dele af kar. Itubrydningen af lerkarrene er måske led i de samme handlinger, som man ser udfoldet med brændingen af flintøkser og manipuleringen af dyre- og menneskeknogler.

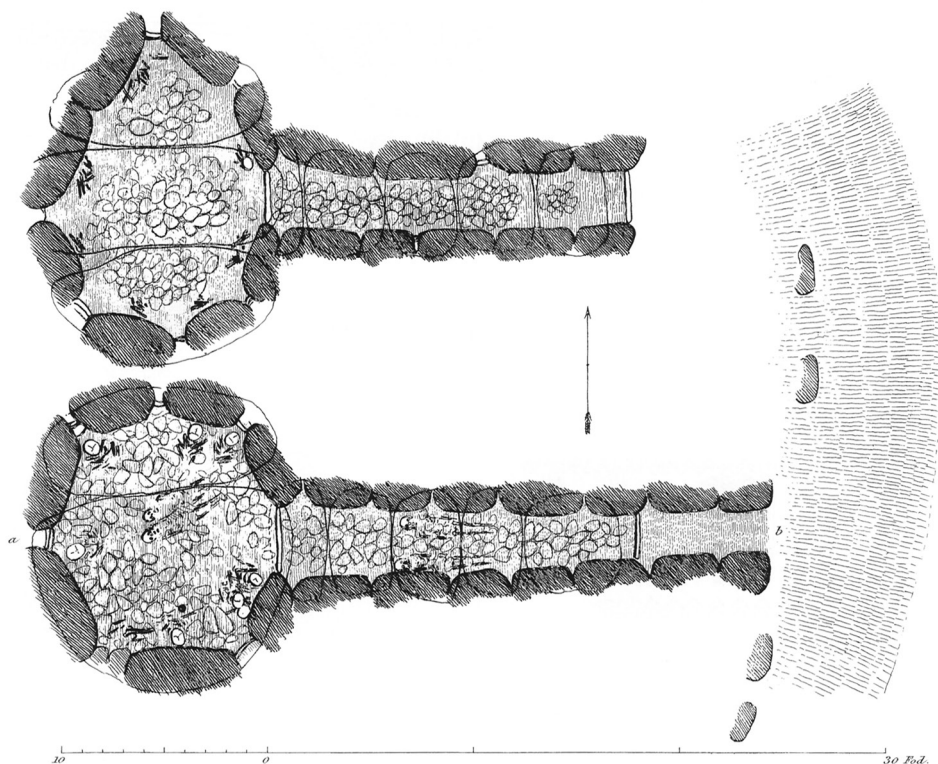
Ritualer i den senere del af Tragtbægerkulturen

I Tragtbægerkulturens senere del, mellem 3.200 og 2.800 f.Kr. sker der igen en række ændringer i samfundet. Grundige rekognosceringer og studier i landskabet bl.a. omkring Saruppladsen på Sydvestfyn har vist, at der nu sker en koncentration af bebyggelsen på nogle få pladser. Ikke mindst koncentreredes bebyggelsen på selve Saruppladsen, hvor der er spor efter en 4 ha stor boplads, dvs. en boplads der er ca. 80 gange større end de pladser, der blev beboet i den foregående periode.⁸⁶ At flytte sammen på én stor boplads må have medført store sociale og økonomiske ændringer.

I denne sene periode opførte man ikke længere nye store megalitgrave, men man genbrugte de gamle. Noget tyder på, at man nu gravlagde hele lig i gravene eller rettere, alle knogler kom med i gravene (fig. 16). I mange grave har man fundet bunker med knogler, der viser, at man flyttede om på knoglerne og evt. placerede dem i sortererede bunker. Blandt gravgodset i denne periode forekommer der flintøkser, mejsler, knive og seglflækker. Man ophører nu med at henstille store mængder af lerkar foran indgangen til gravene, og disse lerkarofringer var – eller blev – nu dækket af stenlægnings. Af og til har man dog fortsat ofringerne, men nu er det for det meste flintøkser, der blev ofret, og disse er næsten altid blevet brændt, dvs. bevidst ødelagte før ofringen.⁸⁷ I vådområderne afløses lerkarofringer også af økseofringer, men nogle få ofringer med lerkar sker dog stadig.⁸⁸

I Nordvestjylland forekommer nu en ny type af begravelseslignende anlæg, nemlig stendyngegraven, der kun kendes fra denne sene periode. Stendyngegravene består af to parallelle, badekarformede gruber fyldt med sten. I forlængelse af dem er der i den ene ende en kvadratisk stenkantning, der dækker over en stor grube, i hvis bund der er to parallelle grøfter. Denne konstruktion kaldes for "dødehuset". Det har endnu ikke været muligt at tolke funktionen af disse ejendommelige anlæg, hvori der kan være udsøgte oldsager, men ingen spor efter jordfæstelse af mennesker. Der er fundet og udgravet over 500 stendyngegrave.⁸⁹

Sarupanlæg bliver heller ikke opført længere, men på nogle af dem sker der stadig aktiviteter af rituel karakter, nu dog i noget mindre målestok, ligesom man stadig foretager genopgravninger i nogle af pladsernes systemgrave.⁹⁰

29. Gangbygning, Snæbum Matr. 8°, Onsild Herred.

Randers Amt.

Fig. 16: Fra den sene del af storstensgravenes brugstid blev megalitkamrene brugt til deponering af mange lig, der bliver nu nærmest tale om en slags benhuse. Da de afdøde er gravlagt over mange hundrede år, er det tvivlsomt, om man kan tale om kollektivgrave. Her afbildet to jættestuer fra en høj ved *Snæbum* ved *Randers*. I det ene kammer ser man i gangen to hele lig og i kammerets midte måske yderligere et par hele lig. I kanten af kammeret er der en række knoglebunker med ovenpå lagte kranier. Tegning: A.P. Madsen 1900.

During the late part of the megalithic grave period, the stone chambers were used for the depositing of numerous bodies. They contain bone heaps from people buried here over a period of several hundred years, and the term "collective graves" may therefore not be correct. Shown here are two passage graves from a barrow at *Snæbum* near *Randers*. One chamber has two complete bodies in the passage and perhaps another two complete bodies in the middle of the chamber. In the edge of the chamber are a number of bone heaps with the skull placed on top. Drawn by A.P. Madsen 1900.

Periodens keramik er også noget anderledes, end det var tilfældet i den mellemste periode (fig. 17), idet man nu ser mere afrundede karformer med en mere skødesløs og mindre omhyggelig mønstring. Vi har nu en situation, hvor keramikken må have mistet sin kommunikative rolle.⁹¹

En af årsagerne til disse ændringer kan ligge i nye produktionsmeto-

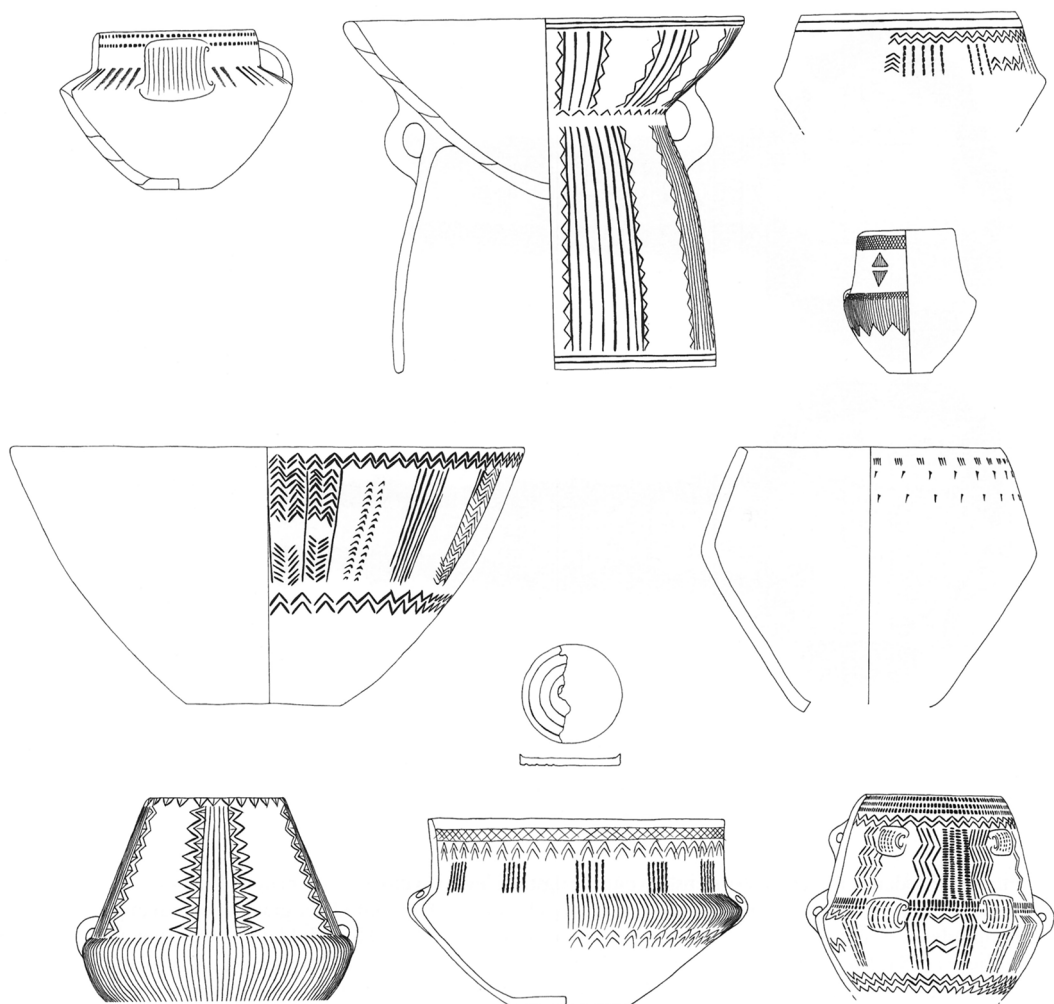

Fig. 17: Keramik typisk for den senere del af tragtbægerkulturen. Man ser nu karformer og mønstre, der ikke er så stramme i kompositionen, som det var tilfældet i den forrige periode. Tegning: L. Hilmar.

Pottery typical of the late part of the TRB-Culture. The vessel and pattern types have a less severe appearance than those from the previous period. Drawn by L. Hilmar.

der i landbruget.⁹² Vi kan forestille os et landbrug ændret fra en kortvarig dyrkning af mange forholdsvis små arealer placeret i lysninger i skovene til nogle færre, men mere intensivt udnyttede arealer.⁹³ En mulighed for at få en forhøjet gødningsværdi på landbrugsjorden kan evt. være opnået ved brugen af gærdselsskove.⁹⁴ Med et sådant skovlandbrug var det muligt at føde flere mennesker på et mindre areal. Det har medført,

at man ikke længere behøvede mange spredtliggende dyrkningsarealer, men kunne nøjes med få, intensivt udnyttede arealer. Det blev således muligt at flytte sammen på få, men meget store bopladser. Den forøgede udnyttelse af landbruget ses også af, at man nu får regulære flintsegl, og at kværnstenene på bopladserne udnyttes så meget, at de bliver dybere end tidligere set.⁹⁵

I de senere år er der i Skandinavien blevet fundet en ny anlægstype, der skal dateres til den seneste del af Tragtbægerkulturens tid og evt. til en tidlig del af den efterfølgende enkeltgravskultur. Denne anlægstype består af én eller flere rækker af kraftige stolper, der i halvbuer har indrammet arealer på to til fire ha. Grundige udgravninger er bl.a. sket på pladsen *Dösjebro* i Skåne⁹⁶ og på de bornholmske pladser *Vasagård* og *Rispebjerg*.⁹⁷ På de bornholmske pladser har man indenfor palisaderne fundet nogle cirkulære stolpesætninger med tværmål på ca. 10 m, som i type og datering svarer til de engelske "woodhenges". Denne nye type af palisadeindhegnede pladser har et fundmateriale, som tyder på, at der her skete en række specielle aktiviteter af rituel karakter. Disse palisadeanlæg, hvorom man endnu ikke ved ret meget, har været i brug på en tid, hvor der skete omfattende forandringer i samfundet og som resulterede i enkeltgravskulturens fremkomst. Denne kultur har en anden form for bosættelse, gravlæggelse af de døde og for redskabsinventaret. Noget tyder således på, at i perioder med store omvæltninger har man haft et omfattende rituelt liv, der har efterladt markante anlægskonstruktioner.

Hvorfor havde Tragtbægerkulturen mange ritualer?

Tragtbægerkulturen optrådte som nævnt i den del af forhistorien, hvor der skete grundlæggende ændringer i erhvervsøkonomien fra en jægersamlerkultur til en bondekultur. Disse ændringer har også sat sig spor i det materiale, der her formodes at have tilhørt de rituelle aktiviteter, og som er præsenteret ovenfor. Ikke mindst kulturens midterste periode har været en meget dynamisk tid. Efter den gradvise overgang til landbrugsøkonomi i den ældste periode, ser man nu en udvikling hen mod et ekstensivt, arealkrævende landbrug karakteriseret ved omfattende skovrydninger, hvor markparceller blev ryddet for sten og træer og dernæst bearbejdet med arden. Efter få år var jorden dog så udpint, at man måtte inddrage nye arealer til dyrkning. Denne dyrkningsform krævede også foruden en stor arbejdsindsats i selve rydningen og dyrkningen, at stenalderbønderne boede ude ved markerne. Ved at bo i nærheden af markerne kunne de bedre passe på dem, bl.a. forhindre dyr i at æde af afgrøden, og at den blev ødelagt eller stjålet af fremmede. Man kan formode, at

befolkningen var organiseret som et segmenteret stammesystem, der er karakteriseret ved, at strukturelt ensartede og lige store bopladser/territorier/bygder er beboet af omtrent samme antal mennesker.⁹⁸ Disse territorier er forenet i en højere orden, der udgør en politisk-økonomisk enhed for alle segmenterne.⁹⁹ Denne samfundsopbygning har ikke, som den hierarkisk opbyggede samfundsstruktur, en central struktur, der f.eks. kan være personificeret i en høvding.¹⁰⁰

I fundmaterialet fra den midterste del af Tragtbægerkulturen er der endnu ikke fundet vidnesbyrd, der overbevisende kan tolkes som tegn på høvdingedømmer. Undertegnede studier på Sydvestfyn omkring Saruppladsen har vist, at dette anlæg lå på et markant sted omgivet af mange mindre bopladsområder/territorier. Selve Sarupanlægget viser ved sin størrelse og den arbejdsindsats, der var nødvendig til dets opførelse, at det var en konstruktion, der har krævet deltagelse af mange personer, og at det var en fælles opgave og et fælles anlæg for mange. Sarupanlæggenes befæstende system med opdelingen/segmenteringen i mange indhegninger og systemgrave kan ses som et billede – et mikrokosmos – af hele egnens bosættelse. Ved på Sarupanlæggenes midlertidigt at gravlægge afdøde slægtninge, har man ladet den afdøde og dennes sjæl indgå i et fællesskab på et højere niveau. Denne manifestation sker netop i den farlige overgangsfase, hvor den afdøde transformeres fra et selvstændigt individ til et medlem af de dodes rige. Sarupanlæggenes blev således det sted, hvor man, bl.a. med døderitualer, har konsolideret indlemmelsen af den individuelle person (og dennes slægt – segmentet) i helheden.¹⁰¹ Dette fællesskab befæstede dernæst også de enkelte segmenters (familiers/bopladsers) rettigheder til og brug af jordparceller i området.¹⁰²

Ved et “netværk” med bånd til Sarupanlægget fik man et forum, der bl.a. ved de dodes hjælp i en fælles dødekult kunne forhindre ufred på grund af f.eks. brugsret til jorden, netværket gav del i fordelingssystemer af føde, hvis der f.eks. var fødemangel i et område, det forstærkede en ensartethed i samfundet, og som ved sin lighed for alle har modvirket fremkomsten af et hierarkisk system.¹⁰³ Man har således sikret en stabil udvikling i en tid med mange nye tiltag. Dette højt udviklede rituelle liv gav dem regelsæt, hvormed de kunne organisere deres samfund. Muligvis har de “dodes samfund” struktureret de levendes samfund, som man har set det hos Marina-folket på Madagaskar.¹⁰⁴

Den mellemste del af Tragtbægerkulturen viser os en tid karakteriseret ved et samfund, der var velorganiseret, og hvor de menneskelige relationer blev styret af et sæt regler udmøntet i mange ritualer, hvis spor vi bl.a. finder som konstruktionen af Sarupanlæg, megalitgrave, kulthuse, offerpladser i vådområder, en meget udviklet dødekult samt strikse regler for keramikens former, mønstring og brug.

Dette system med dets mange regler/ritualer gav det overskud, der var

nødvendigt for at kunne udvikle et stabilt økonomisk system i en periode, hvor man ikke bare økonomisk, men også socialt gik fra at være et jæger-samlerfolk til at blive et bondefolk. I den sidste del af Tragtbægerkulturen, perioden 3.200/3.100–2.800 f.Kr. ændredes alt dette. Dyrkningen koncentreredes nu på mindre arealer, man flyttede sammen på nogle få, men store bopladser, der blev ikke mere bygget megalitgrave og Sarupanlæg. Ritualerne blev ændret, så de ikke mere efterlod markante spor, og muligvis ser man de første tegn på fremkomsten af et hierarkisk system. Årsagerne til disse ændringer kendes ikke, men der var tilsyneladende ikke mere behov for de regelsæt, der gennem et ritualiseret system gav os den forrige periodes rige, varierende og meget fascinerende fundmateriale.

NOTER

- 1) P. Kjærsum 1955, K. Fabricius & C.J. Becker 1996.
- 2) C.J. Becker 1960, E. Jørgensen 1993, K. Fabricius & C.J. Becker 1996.
- 3) N.H. Andersen 1993, 1997, 1999 og T. Madsen 1988.
- 4) J. Skaarup 1985.
- 5) N.H. Andersen 1996; 1997:89–199; 1998.
- 6) Se bl.a. P.D. Garwood et al. 1991; L.B. Christensen & B. Sveen.
- 7) Denne artikel er resultatet af en forelæsning, jeg holdt på Aarhus Universitet i efteråret 1996 i en forelæsningsrække om “Religion, ideologi og arkæologi”. Af tidsmæssige årsager (N.H. Andersen 1997) var det mig desværre ikke muligt at få denne artikel med i den publikation, der blev et resultat af denne forelæsningsrække.
- 8) P.O. Nielsen 1993: 84–5.
- 9) N.H. Andersen 1997: 89,301–2 og 320 note 18.
- 10) H. Browall 1986: 56; R. Robertson-Mackay 1987: 125; A. Augereau and D. Mordant 1993: 103.
- 11) K. Ebbesen 1995: 43.
- 12) Ved udgravninger på den meget velbevarede gravplads *Vama* i Bulgarien er det bevist, at 20% af de formodede grave på gravpladsen har været uden lig (Ivanov 1991: 49–51).
- 13) Hos Mapuche-foket i den sydlige del af Chile viser studier, at disse folk bruger cirka 30% af deres tid på ritualer (Dillehay 1991: 227). Det er derfor ganske indlysende, at spor efter ritualer må udgøre en stor del af materialet i et arkæologisk fund.
- 14) S.T. Andersen 1993.
- 15) S.H. Andersen 1993: 67.
- 16) E. Brinch-Petersen 1974; E. Kannegaard & E. Brinch-Petersen 1993.
- 17) T. Madsen 1993: 96–9.
- 18) T. Madsen 1993: 98.
- 19) E. Koch 1998: 148f; P.O. Nielsen 1979; E. Koch 1998:151–57.
- 20) E. Koch 1998: 143–5.
- 21) Becker 1948: 17; E. Koch 1998: 265–7 Find 19.
- 22) H. Thrane 1982; 1991; N.H. Andersen 1997: 98, fig.127.
- 23) N.H. Andersen 1997: 91–2, fig. 121–3.
- 24) E. Aner 1963.
- 25) N.H. Andersen & P. Eriksen 1996.
- 26) N.H. Andersen 1997: 90–1, fig. 120–1; J. Skaarup 1985: 362.
- 27) N.H. Andersen 1985:16; S. Hansen 1993:7; J. Skaarup 1993: 104.
- 28) F. Kaul 1998.
- 29) I Tragtbægerkulturens nordgruppe er der flere tegn på, at de tidligste gravlagte i dysser og jættestuer blev gravlagt i skeletteret stand (E. Schultz 1972: 74; K. Raddatz 1980). I det dan-

ske område kan man nævne følgende grave:

Bautahøj (F. Kaul 1987: 23); *Fakkemose* (J. Skaarup 1985: 207), hvor der udenfor en runddysse blev fundet en gravgrube med to skeletter, der var delvist skeletteret ved gravlæggelsen; *Frellevig* (J. Skaarup 1985: 115 note 164), hvor der i et dyssekammer var fire personer, bevaret som to fragmenterede kranier uden underkæber (et af kranierne var fra en kvinde), to lårben fra samme person og to højre bækkendele samt tilhørende korsben (begge fra mænd); *Gerum* (L.C. Vedbæk 1965: 286), hvor der i en dysse blev fundet rester efter mindst to personer, hvis knogler lå sorteret på dyssens bund; *Grøfte* (P. Bennike 1988; K. Ebbesen 1988) med to små dyssekamre, hvor kammer A indeholdt 23 knogler fra to mænd og kammer B indeholdt 20 knogler fra en kvinde; knoglerne lå, ikke mindst i kammer A, i sorteret orden; *Kellerød* (P.O. Nielsen 1984: 378), hvor en gravlagt gammel mand lå forstyrret og en C-14 datering synes at vise, at den afdøde måske stammer fra en senere del af Tragtæggekulturens tid, måske fra MN A II; *Klokkehøj* (S. Thorsen 1981: 12), hvor der på bunden af en stor dysse lå resterne af tre skeletter, nemlig et næsten helt skelet af en voksen person, der dog manglede hovedet og de tre øverste halshvirvler (altså fjernet mens senerne endnu holdt skelettet sammen), desuden kraniet af et 5-års barn og få knogler af endnu en voksen person; *Soed* (T. Madsen 1978: 15) med opløste knogler fra mindst tre individer; *Trekroner* i Harreskoven (F. Kaul 1994: 9) med rester af mindst ti personer, kun repræsenteret ved få knogler; *Vig By* (K. Thorvildsen 1941: 87 nr. 141) her et rektangulært dyssekammer med 4 skeletter liggende i uorden.; *Ølstykke* (P.O. Nielsen 1984: 377) med et delvist forstyrret skelet, samt menneskeknogler i en dysseflaske.

- 30) I Danmark er der i dag bevaret cirka 2.300 storstensgrave, men det oprindelige antal har nok været omkring de 30.000 grave (N.H. Andersen 1985). Kun i et fåtal – vel omkring 100 – af de bevarede storstensgrave, er der lavet omhyggelige udgravninger, hvis resultater kan bruges til videnskabelige analyser. Dvs. at studierne af gravens benyttelse måske kun bygger på 3 promille af det mulige oprindelige antal grave.
- 31) C. Boujot & S. Cassen 1993; E. Åkersten 1996: 129-30.
- 32) S. Hansen 1993.
- 33) N.H. Andersen 1997: 343 note 290.
- 34) N.H. Andersen 1997: 98, fig. 127.
- 35) J. Skaarup 1985: 356; N.H. Andersen 1997: 96, fig. 125.
- 36) P. Kjærøum 1970:2; H. Berg 1974: 62; K. Ebbesen 1979: 30.
- 37) K. Ebbesen 1979: 30.
- 38) K. Ebbesen 1979: 32.
- 39) P. Kjærøum 1970: 53; A.B. Gebauer 1979: 42; T. Madsen 1988: 320.
- 40) J. Skaarup 1985: 375.
- 41) N.H. Andersen 1999a: 110.
- 42) T. Madsen 1986: 116.
- 43) C.A. Nordman 1918: 89.
- 44) P. Kjærøum 1955: 23ff.
- 45) C.J. Becker 1993: 111; K. Fabricius & C.J. Becker 1996: 321-42.
- 46) P. Bennike & K. Ebbesen 1987: 99.
- 47) K. Ebbesen 1993: 122-3.
- 48) C.J. Becker 1948: 55-7.
- 49) P. Bennike et al. 1986; P. Bennike & K. Ebbesen 1987.
- 50) P. Bennike & K. Ebbesen 1987; K. Ebbesen 1993: 122.
- 51) J. Skaarup 1985: 72.
- 52) J. Skaarup 1985: 76-7.
- 53) P. Bennike & K. Ebbesen 1987: 97; E. Koch 1990: 45.
- 54) C.J. Becker 1948; E. Koch 1998.
- 55) E. Koch 1998: 134, fig. 101.
- 56) P. Bennike & K. Ebbesen 1987: 99; E. Koch 1990.
- 57) K. Ebbesen 1993: 123; 1995.
- 58) P.O. Nielsen 1979: 117.
- 59) C.J. Becker 1948: 56, fig. 12.
- 60) H. Hingst 1971; N.H. Andersen 1993; 1997; 1999.

- 61) N.H. Andersen 1997: 314.
- 62) P.Ø. Sørensen 1995:19.
- 63) N.H. Andersen 1997: 29-34.
- 64) N.H. Andersen 1997: 34-42, 66-9.
- 65) N.H. Andersen 1997: 321, note 26.
- 66) N.H. Andersen 1997: 83, fig. 117.
- 67) N.H. Andersen 1997: 59, 83.
- 68) N.H. Andersen 1997: 79, fig. 105-6.
- 69) N.H. Andersen 1997: 50, fig. 52-3, 58, fig. 65-6, 75, fig. 95-6 og 81, fig. 109.
- 70) L. Larsson 1989: 142ff.; L. Larsson 2000: 95-6.
- 71) N.H. Andersen 1997:106 fig. 140-1.
- 72) J. Skaarup 1985: 376.
- 73) P.V. Glob 1952: nr. 33-46.
- 74) K. Thorvildsen 1941: 24-31; C.J. Becker 1948: 104-5; K. Ebbesen 1994: 53, fig. 6.
- 75) A. Sherratt 1991: 56.
- 76) P.V. Glob 1952: nr. 186-90 og 193-4.
- 77) P. Kjærsum 1967: 321; H. Schwabedissen 1953.
- 78) K. Fabricius & C.J. Becker 1996: 340; J. Skaarup 1985: 375.
- 79) N.H. Andersen 1997: 322 note 32.
- 80) F. Kaul 1995: 106-7.
- 81) N.H. Andersen 1997: 83.
- 82) N.H. Andersen 1997: 99-199, fig. 128.
- 83) N.H. Andersen 1999: 128-33.
- 84) T. Madsen 1988: 322.
- 85) I. Hodder 1982a; 1982b og T. Madsen 1988: 322.
- 86) N.H. Andersen 1997: 101-31.
- 87) J. Skaarup 1985: 376.
- 88) J. Skaarup 1985: 376; E. Koch 1990: 45.
- 89) E. Jørgensen 1993: 102-13.
- 90) N.H. Andersen 1997: 101-2.
- 91) T. Madsen 1988: 324.
- 92) H. Göransson 1982; H.J. Jensen 1994: 156.
- 93) I forbindelse med Ulfborgprojektet, har man i 70-100 cm's dybde fundet morlag dateret til 3400-2900 f.Kr. Lagene havde et stort indhold af fosfor, der kan stamme fra komøg spredt ud af stenalderbønderne, se: P. Eriksen 2000: 98.
- 94) E. Worsøe 1979.
- 95) H.J. Jensen 1994: 156-9; N.H. Andersen 1999a: 240.
- 96) P. Karsten et al. 1997: 239-41, M. Andersson et al. 2000.
- 97) F.O. Nielsen 1998; 2000.
- 98) C. Renfrew 1976: 295f.; J. Chapman 1988: 26; N.H. Andersen 1997: 314.
- 99) K. Hastrup & J. Ovesen 1980: 168.
- 100) C. Renfrew 1976: 204-6.
- 101) Metcalf & Huntington 1991; M. Edmonds 1993: 132.
- 102) En alvorlig ulempe ved studierne af Tragtbægerkulturen er manglen på nutidige udgravninger af periodens bopladser. For studier af de rituelle anlæg og deres funktioner vil det være af største vigtighed som referencemateriale at have nøje kendskab til periodens bopladser, vide noget om hvor store de var, hvor mange familier der har boet på dem, størrelsen på de sociale enheder, variationen i bopladsmønstret (agerbrugspladser/kystpladser med fiskeri), hvor tæt pladserne lå til storstensgravene og Sarupanlæggene, hvad spiste man på bopladserne, hvilken type af lerkar og redskaber benyttede man her, hvor længe boede man på en plads, før den blev opgivet osv.
- 103) J. Chapman 1988: 30.
- 104) Bloch 1971; Metcalf & Huntington 1991:83.

LITTERATUR

- Andersen, N.H. 1985. Aktuelle problemer omkring to anlægsgrupper. Megalitgrave. *Arkeologiske udgravninger i Danmark* (AUD) 1984, p. 15-8. København.
- Andersen, N.H. 1996 b Studien zum Siedlungsmuster in der Umgebung der Erdwerke von Sarup I: H.J. Beier (ed.): *Studien zum Siedlungswesen im Jungneolithikum*, pp.141-148. Weissbach.
- Andersen, N.H. 1997. *The Sarup Enclosures. The Funnels Beaker Culture of the Sarup site including two causewayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures.* Århus.
- Andersen, N.H. 1998. Bebyggelsesarkæologiske undersøgelser omkring Sarup. I: Henriksen, M.B. *Bebyggelseshistoriske projekter*. Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 3, pp. 21- 38. Odense.
- Andersen, N.H.1999 a og b. *Sarup vol. 2 og 3. Saruppladsen*. Jutland Archaeological Publications XXXIII: 2 og 3 Århus.
- Andersen, N.H. og P. Eriksen. 1996. Dysser uden høje. *Skalk* 1996, Nr. 2, pp. 5-9. Højbjerg.
- Andersen, S.H. 1993. Kystens bopladser (Mesolithic coastal settlement). I: Hvass og Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 65-9. Århus.
- Andersen, S.T.1993. Jættestuernes landskab. I: S. Hansen (red.). *Jættestuer i Danmark. Konstruktion og restaurering*, pp. 68-75. København.
- Andersson, M., T.J. Grønnegaard & M. Svensson. 2000. *Mellanneolitisk palissadinhægnad och folkvandringstida bopplats*. UV Syd Rapport 1999:101, Arkeoplotisk undersökning. Malmö.
- Aner, E. 1963. *Die Stellung der Dolmen Schleswig-Holsteins in der nordischen Megalithkultur*. Offa 20, pp. 9-38. Neumünster.
- Augereau, A. & D. Mordant. 1993. L'enceinte néolithique Cerny des Réaoudins à Balloy (Seine-et-Marne). *Mémoires du Groupement Archéologique de Seine-et-Marne*, no. 1, pp. 97-109. Dammarie-les-Lys.
- Becker, C.J. 1948. Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* (Aarb.) 1947. København.
- Becker, C.J. 1960. Stendyngegrave fra mellem-neolitisk tid. *Aarb.* 1959, pp. 1-90. København.
- Becker, C.J. 1993. Flintminer og flintdistribution ved Limfjorden. *Limfjordsprojektet*. Rapport nr. 6: 111-134. Århus.
- Bennike, P. 1988 Human Remains from Grøfte Dolmen. *Journal of Danish Archaeology* vol. 7, s. 70-6. Odense.
- Bennike, P., K. Ebbesen og L.B. Jørgensen. 1986. Menneskefundet i Bolskilde. *Nordslesvigske Museer* 13, pp. 86-115. Haderslev.
- Bennike, P. og K. Ebbesen. 1987. The Bog Find from Sigersdal. *Journal of Danish Archaeology* vol. 5 1986, s. 85-115. Odense.
- Berg, H. 1974. En mellemneolitisk gravhøj med to pæreformede dyssekamre. En præliminær redegørelse. *Fynske Minder* 1974, pp. 49-70. Odense.
- Bloch, M. 1971. *Placing the Dead*. London.
- Boujot, C. and S. Cassen. 1993. A Pattern of evolution for the Neolithic funerary structures of the west of France. *Antiquity* vol. 67, pp. 477 -91. Cambridge.
- Browall, H. 1986. *Alvastra pålbyggnad social och ekonomisk bas*. Stockholm.
- Chapman, J. 1988. "From ""Space"" to ""Place""": A Model of Dispersed Settlement and Neolithic Society." I: Burgess et al.(red.). *BAR*. Intern. Series 403, pp. 21-46. Oxford.
- Christensen, L.B. & S.B. Sveen (red.). 1999. *Religion og materiel kultur*. Århus.
- Dalsgaard, K., P. Eriksen, J.V. Jensen & J.R. Rømer (red). 2000. *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Århus.
- Dillehay, T.D. 1991. Mapuche ceremonial landscape, social recruitment and resource right. *World Archaeology*, vol. 22, pp. 221-41.
- Ebbesen, K. 1979. *Stordyssen i Vedsted. Studier over tragtbægerkulturen i Sønderjylland*. Arkæologiske Studier, vol.VI. København.
- Ebbesen, K. 1988. The Long dolmen at Grøfte, South-West Zealand. *Journal of Danish Archaeology*, Vol. 7, 1988, pp. 53-69. Odense.
- Ebbesen, K. 1993. Offer til naturens magter (Sacrifices to the power of nature). I: Hvass og Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 122-125. Århus.
- Ebbesen, K. 1994. Simple, tidligneo-litiske grave. *Aarb.* 1992, pp. 47-102. København.

- Ebbesen, K. 1995. Die nordische Bernsteinhorte der Trichterbecherkultur. *Præhistorische Zeitschrift*, 70. Band, Heft 1, pp. 32-89. Berlin.
- Edmonds, M. 1993. Interpreting Causewayed Enclosures in the Past and the Present. I: Tilley (red.). *Interpretative Archaeology*, pp. 99-142. Oxford.
- Eriksen, Palle. 2000. Gødede marker i stenalderen? I: Kristian Dalsgaard, P. Eriksen, J.V. Jensen & J.R. Rømer (red.). "Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700; side 98." Århus.
- Fabricius, K. & Becker, C.J. 1996. *Stendyngegrave og Kulthuse. Studier over Tragtbægerkulturen i Nord- og Vestsjælland*. Arkæologiske Studier, Vol. XI. København.
- Garwood, P., D. Jennings, R. Skeates & J. Toms (eds.). 1991. *Sacred and Profane. Proceedings of a Congerence on Archaeology, Ritual and Religion*. Oxford, 1989. Oxford.
- Gebauer, A.B. 1979. Mellemeolitiske tragtbægerkultur i Sydjylland. En analyse af keramikken. *Kuml* 1978, pp. 117-58. Århus.
- Glob, P.V. 1952. *Danske Oldsager II*. Yngre Stenalder. København.
- Göransson, H. 1982. Neolitikums begynnelse i Östergötland, Sverige, enligt pollenanalytiska data. I: Sjøveld (red.). *Introduksjonen av jordbruk i Norden: 99-123*. Oslo.
- Hansen, S. 1993. *Jættestuer i Danmark. Konstruktion og restaurering*. København.
- Hastrup, K. og J. Ovesen. 1980. *Etnografisk grundbog*. København.
- Hingst, H. 1971 a. Eine befestigtes Dorf aus der Jungsteinzeit in Büdelsdorf (Holstein). *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1, pp. 191 ff.
- Hodder, I. 1982 b. *Symbols in Action. Etnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge.
- Hodder, I. 1982 a. *The present Past. An Introduction to Anthropology for Archaeologists*. London.
- Hvass, S. and B. Storgaard (red.). 1993. *Digging into the Past* (Da klinger i Muld ...). København.
- Ivanov, I.S. 1991. Der Bestattungsritus in der chalkolithischen Nekropole von Varna. I: Lichardus (red.). *Die Kupferzeit als historische Epoche*, Teil 1, pp. 125-49. Bonn.
- Jensen, H.J. 1994. *Flint tools and plant working. Hidden Traces of Stone Age Technology*. Århus.
- Jørgensen, E. 1993. Jyske stendyngegrave (Jutlandic stone-packing graves). I: Hvass and Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 112-113. Århus.
- Kannegaard, E. og E. Brinch Petersen. 1993. Grave, mennesker og hunde (Burials, people and dogs). I: Hvass og Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 76-81. Århus.
- Karsten, P., M. Svensson, M. Andersson & K. Lund 1997. Plats 8B:6/Väg 1178/1179 syd – Centralplats från trattbäckerkultur, boplatz från järnålder samt våtmarksfynd från senneolitikum och järnålder. I: Svensson, M. & P. Karsten (red.). *Skåne, Malmöhus Län, Järnvägen västkustbanan*. 1996-1997. Riksantikvarieämbetet Lund, Rapport UV Syd 1997:3. pp. 229-247. Lund.
- Kaul, F. 1987. *Dysser og jættestuer i Horns Herred*. Jægerspris.
- Kaul, F. 1994. Ritualer med menneskeknogler i yngre stenalder. *Kuml* 1991-92, pp. 7-52. Århus.
- Kaul, F. 1995. Området foran facaden og offerlaget. I: Dehn, Hansen and Kaul (red.): *Kong Svends Høj. Stenaldergrave i Danmark* Bind 1. København.
- Kaul, F. 1998. *Europas dysser og jættestuer*. København.
- Kjærø, P. 1955. Tempelhus fra stenalderen. *Kuml* 1955, pp. 7-35. Århus.
- Kjærø, P. 1967. The Chronology of the Passage Graves in Jutland. *Palæohistoria* Vol. XII, 1966, pp. 323-33. Groningen.
- Kjærø, P. 1970. Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969, pp. 9-66. Århus.
- Koch, E. 1990. Aspekte der Feuchtbodenfunde mit Keramik der Trichterbecherkultur aus See- land. I: Jankowska (red.). *Die Trichterbecherkultur. Neue Forschungen und Hypothesen*, pp. 43-53. Poznan.
- Koch, E. 1998. *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. København.
- Larsson, L. 1989. Brandopfer. Der frühneolithischen Fundplatz Svartsykke im südlichen Schonen, Schweden. *Acta Archaeologica* Vol 59, s. 143-53. København.
- Larsson, L. 2000. Axes and Fire – Contacts with the Gods. I: Olausson, D. & H. Vandkilde (red.): *Form, fuction & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*, pp. 93-103. Stockholm.
- Madsen, T. 1978. Et yngre stenalderens kobbersmykke fra en dysse ved Soed. *Nordslesvigske Museer* 5, s.15-20. Haderslev.

- Madsen, T. 1986. Nr. 289, Nørremarksgaard. *AUD* 1985, p.116. København.
- Madsen, T. 1988. Causewayed Enclosures in South Scandinavia. I: Burgess et al. (red.). *BAR*. Internat. Ser. 403, pp. 301-36. Oxford.
- Madsen, T. 1993. Høje med træbyggede kamre (Barrows with timber-built structures). I: Hvass og Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 96-9. Århus.
- Metcalf, P. & R. Huntington. 1991. *Celebrations of Death*. Second Edition. Cambridge.
- Nielsen, F.O. 1998. Nyt fra Ringborgen på Rispebjerg. *Bornholms Museum og Bornholms Kunstmuseum* 1996-1997, pp. 77-96. Rønne.
- Nielsen, P.O. 1979 a. De tyknakkede flintøkser kronologi. *Aarb.* 1977, pp. 5-71. København.
- Nielsen, P.O. 1984. Flint Axes and Megaliths – the time and context of the early Dolmens in Denmark. In: Burenhult (edt): *The Archaeology of Carrowmore*, pp. 376-387. Stockholm.
- Nielsen, P.O. 1993b. Bosættelsen (Settlement). I: Hvass & Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 92-5. Århus.
- Nielsen, P.O. 1993a. Yngre stenaldre. I: Hvass & Storgaard (red.). *Da klinger i Muld ...* (Digging into the Past), pp. 94-5. Århus.
- Nordman, C.A. 1918. *Jættestuer i Danmark*. Nordiske Fortidsminder, II. Bind, 2. Hefte, pp. 55-118. København.
- Olausson, D. & H. Vandkilde (red.). 2000. *Form, fuction & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology*. Stockholm.
- Petersen, E. Brinch. 1974. Gravene fra Dragsholm. Fra jæger til bonde for 6.000 år siden. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1974, pp. 112-120. København.
- Raddatz, K. 1980. *Anmerkungen zum Totenbrauchtum im Neolithikum*. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Band 49, pp. 61-65. Hildesheim.
- Renfrew, C. 1976. Megaliths, Territories and Populations. I: de Laet (red.). *Acculturation and Continuity in Atlantic Europa*, pp. 198-220. Gruges.
- Robertson – Mackay, R. 1987. The Neolithic Causewayed Enclosure at Staines, Surrey: Excavations 1961-63. *PPS*, vol. 53, 1987, pp. 23-128. London.
- Schuldt, E. 1972. *Die mecklenburgischen Megalithgräber*. Berlin.
- Schwabedissen, H. 1953. *Fruchtschalen aus Schleswig-Holstein und ihr Zeit*. *Offa* 12, pp. 14-66. Neumünster.
- Sherratt, A. 1991. The genesis of megaliths: monumentality, etnicity and social complexity in Neolithic north-west Europa. *World Archaeology* vol. 22, pp. 147-167.
- Skaarup, J. 1985. *Yngre Stenalder på øerne syd for Fyn*. Langelands Museum. Rudkøbing.
- Svensson, M. & P. Karsten. 1997. *Skåne, Malmöhus Län, Järnvägen västkustbanan*. 1996-1997. Riksantikvarieämbetet Lund, Rapport UV Syd 1997:3. pp. 229-247. Lund.
- Sørensen, P.Ø. 1995. Markildegård. En tidligneo-litisk samlingsplads. *Kulturhistoriske studier*. Syd-sjællands Museum, pp. 13-45. Vordingborg.
- Thorsen, S. 1981. Klokkehøj ved Bøjden. Et sydvestfynsk dyssekammer med bevaret primærgrav. *Kuml* 1980, pp. 105-46. Århus.
- Thorvildsen, K. 1941. Dyssetidens Gravfund i Danmark. *Aarb.* 1947. 1941, pp. 22-87. København.
- Thrane, H. 1982. *Dyrkningsspor fra yngre stenaldre i Danmark*. Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet nr. 30. Odense.
- Vedbæk, L.C. 1965. *An important Early Neolithic find from a dolmen in Denmark: the Gerum Dolmen*. Atti del VI Congresso International delle Scienze Preistoriche e Protostoriche. Vol II. s. 286-9. Firenze.
- Worsøe, E. 1979. *Støvningskøvene*. København.
- Åkersten, E. 1996. Den megalitiska kulten. Engdahl K. & A. Kaliff. *Religion från stenålder til medeltid*, s. 121-34. Linköping.

Cult and Rituals in the TRB-Culture

The earliest Neolithic culture in Northern Europe, dating from the period around 4000 BC onwards, is the Funnel-necked Beaker Culture or TRB-Culture. The geographical range of this culture covers an area from the North Sea to the Ukraine and from central Germany up to central Sweden. It is characterised by pots with a funnel-shaped neck. Although this culture has a number of common characteristics it is subdivided into a series of local cultures, of which an account is given here of the features in Denmark and Scandinavia.

In Denmark, the TRB-Culture supersedes the Mesolithic Ertebølle Culture, which monopolised the area in the fifth millennium BC. The TRB-Culture was itself replaced by the Corded Ware Culture around 2800 BC. The TRB-Culture in Denmark has been the subject of thorough research, not least in respect of its settlements, its megalithic graves and its votive caches. From extensive excavation from the 1950's to the 1980's we have also gained some insight into new types of structure associated with this culture, which give us an even more varied image of it. Among these should be noted the cult houses,¹ stone-packing graves,² and Sarup enclosures.³

In order to gain a more comprehensive view of the TRB-Culture, which has indeed left a very extensive range of finds in Denmark, regional studies of a couple of smaller areas have been undertaken in recent years. Thus in 1985 J. Skaarup could publish a general monograph containing the results of a thorough research project concerning the TRB-Culture on the islands south of Fyn, in an area of about 485 sq. km. With the present author's excavation of the site at Sarup as a starting point, the last decade has also seen regional studies within an area of about 12 sq. km around Sarup, with the aim of studying the enclosure in its regional setting.⁴⁻⁵

The large number of finds from the megalithic graves, in the votive caches and from the Sarup sites has given us an opportunity

to examine the cult and religious life of the TRB-Culture an interest that has in part been strengthened by the current interest in these topics, as seen, for instance, at the conference "Sacred and Profane" in Oxford in 1989. Future analyses of the relationships between the different categories of finds ought also to make it possible to study cult and religious life in a better way than can be achieved if these groups of material are investigated in isolation.⁶⁻⁷

How to find signs from the ritual activities?

The Funnel-necked Beaker Culture in Denmark is divided into several chronological phases and a few regional groups.⁸ In this account a division of the culture into three phases (early, middle and late) is sufficient, with their boundaries set at 3500 BC and 3200 BC. These three phases will subsequently be assessed with particular attention to remains of finds, which may be evidence for ritual activities. The author's studies have been concentrated especially on the activities at the Sarup enclosures, which were in use in the middle phase. In order to be able to work from this large body of material, that study defines what is understood as settlement material, and thus likewise what is not regarded as settlement or profane material. A settlement is defined as a place at which people spent the night, prepared and ate food, and produced and used tools.⁹⁻¹⁰ In the archaeological record we ideally have to find buildings or huts, fireplaces and storage pits, and/or waste from tool-making or use (i.e. approximately 12 pieces of flint waste to each tool), a varied range of tools, sherds of pottery of diverse functions, very few complete pots, remains of food (e.g. bones C the meaty parts), and, if possible, quernstones (on agrarian sites). In other areas and cultures one may, however, have to anticipate different definitions of settlement-site material. It is then interesting to study the material that, according to these criteria, is not settlement material: for instance those

cases in which one has an assemblage of finds with complete pots, complete axes, collections of flint tools without very much flint waste, caches of animals' skulls etc. Naturally of particular interest are finds that also contain human bone, either as complete skeletons or as parts thereof. In such cases one can also distinguish examples of grave finds, for instance when one or more artefacts are found in a grave together with remains of the dead person. Otherwise one is dealing with votive hoards or caches when two or more "valuable" artefacts are deposited in the same place and there is no question of a grave find. These definitions immediately make it harder to interpret those cases in which one has a grave-like feature with complete artefacts but no sign of a body. In these circumstances one usually suggests a cenotaph at some sites, however, there is an extraordinarily large number of cenotaphs! In finds with only one "valuable" artefact one has to judge whether these can be counted as votive deposits.¹¹⁻¹²

Through thorough analyses of the available finds, one could probably find material and assemblages, which are associated with ritual life. In looking for such material one implicitly accepts that prehistoric societies used rituals in order to communicate with the gods.¹³

In order to distinguish a sacral find, it is therefore necessary to analyse the whole find and its composition. Concerning the TRB-Culture such studies have yet only been undertaken on a minor scale, and the account here will only point out certain elements, which could have been used in ritual life.

Rituals in the first part of the TRB-Culture

The earliest phase of the TRB-Culture (3900-3500 BC) saw a change of the forest landscape of the Ertebølle Period into a more open landscape with relatively small settlement units located on light, sandy, level areas with ready access to water, meadows and woodland. The form of subsistence changed from a Mesolithic to a Neolithic way of life.¹⁴⁻¹⁵ The finds of pollen, a few bones from domesticated animals (cattle, pigs and sheep/goat), grain impressions, and the position of settlements suggest an incipient farming culture with labile agriculture. Bur-

ial was carried out in inhumation graves, as in the Ertebølle Culture,¹⁶ but there were also major long barrows with complex structures containing graves for one or more individuals.¹⁷ Near the eastern ends of the long barrows clear signs of sacrificial rituals have been found.¹⁸ Wetland rituals were carried out involving the sacrifice of flint axes and human-and animal bone.¹⁹

Some of these wetland finds come from constructed features. One example is Salpetermosen,²⁰⁻²¹ where in 1946 a thick layer of brushwood and twigs supported by vertical stakes was found. This layer covered an area of 10 m × 22 that lay right beside the old lake edge. In the midst and on top of this layer of twigs several pots, axes and animal bones were found. Flint waste and scattered sherds of pottery such as might represent settlement activity were absent.

Rituals in the middle part of the TRB-Culture

In the middle phase of the TRB-Culture (3500-3200 BC) we see a great change in the archaeological finds from Denmark with the introduction of large monuments such as the megalithic graves, the cult houses and the Sarup enclosures: monuments, which are believed to have been part of ritual activities. Through pollen diagrams one can see that Man was now affecting nature. We see a smaller amount of pollen pertaining to oak and lime forest and a higher amount from birch and later hazel: the pollen characteristic of an open landscape with grass and herbs. The clearance of the forest was contemporary with the first traces of cultivation using the ard.²² This must have required large field plots, which had been cleared of stones and trees – a considerable investment of labour.

The introduction of the ard may have brought with it a series of changes in human social relations, for instance with men taking the cultivation of the soil upon them. Thus land inheritance and land rights became important and could easily lead to conflicts. The introduction of these innovations has been called the Secondary Products Revolution by Andrew Sherratt.²³ The settlements in the Sarup area now formed a dense pattern of sites about 500 sq. m in size, located

on level, naturally drained sites with easy access to several biotopes. The economy was characterised by the storage of food in earth cellars (silos).

The megalithic graves

The megalithic graves are the clearest marks on the landscape from this period (Fig. 1). We see a development from the construction of small dolmen chambers, which are slightly reminiscent of the body-length earthen graves of the preceding period (albeit built of stone), to large dolmen chambers, dolmens with a passage, and passage graves (at the end of the period). These stone chambers were often placed within a barrow, although they may also be surrounded by stone circles or oblong stone enclosures.²⁴⁻²⁵ The graves could be either dispersed throughout the landscape or grouped in clusters.²⁶ At least 25,000 graves were constructed within Denmark, only about 2,300 of which are now preserved and protected.²⁷ The graves are frequently found to have been built upon a previously ploughed field.²⁸

In the course of the middle phase we see a fundamental change in the construction of megalithic graves. The earliest dolmens (the so-called “Ur-dolmens” or primordial dolmens)²⁴ are small, body-length stone cists that were completely closed with no access to the burial chamber. Dolmens with larger chambers whose supporting stones stood on the short side succeed this type of dolmen. There was access to the chamber as one of the supporting stones was lower than the others that actually carried the cap stone, or as a result of a gap being left between the supporting stones where a couple of entrance passage stones were placed. These passage stones had no cap stone and the dolmens were not covered by a barrow. Around 3200 BC the architecture was radically changed with the dolmens now being provided with a longer passage that had a cap stone and the whole structure being covered by a barrow.²⁵ At the same time one sees that some chambers are made larger, to produce the regular passage graves (Danish: *jættestuer*). This change seems to have been more than just a change in building technique, as the graves with a covered passage must have been cre-

ated with some symbolic purpose. The construction with a covered passage and grave chambers meant that entrance into the chamber was a rite of passage in which one had to crawl through a small entrance way in order to stand in a high, dark and damp megalithic vault. It would have been an equally “strong” experience to crawl from the dark chamber back through the passage and out into the open air and a powerful mass of light and sound. This compulsory transit through the passageway would undoubtedly have been an awe-inspiring experience 5,000 years ago, just as it is for us today!

The form of the passage graves and the narrow entrance way has nourished the idea that they may be regarded as a symbol of the womb, with associations with life and death.³¹ One can imagine that a deceased person, or parts of that person, were brought through a rite of passage from this world to the world of the dead in the form of a megalithic womb. In this connection it is noteworthy that the most voluminous and profound native depositions of pottery are found in front of the megalithic graves with a passage. The construction of the passage graves also shows a change in that megalithic building was now concentrated upon a few structures, in contrast to the large number of dolmens: there was evidently a focusing of rituals.

No whole burials have been found in the original layers of the megalithic graves, only parts of bodies.²⁹⁻³³ The original burials in megalithic graves have shown that some bodies were laid to rest in a defleshed state. In the passage grave *Sanip Gamle Skole II* (from 3200 BC) two floor layers were found: at the bottom a flagstone floor and another floor about 10 cm above it constructed in the phase MNA II (about 3100 BC). On the original floor there were a few human bones, including part of the right upper jaw of a 16- to 18-year-old, probably a young woman, and a flint knife and a transverse arrowhead. In front of the entrance to the passage grave more than 350 pots had been placed, now left as some 26,000 sherds. From other passage graves we have no regular remains of bodies from the period when the chamber was erected. The chamber was perhaps not constructed for the burial of whole bodies.

From the beginning of the period, while dolmens were being constructed (3500-3300 BC) we have evidence for votive deposits of flint axes and ceramics from the kerb stones of round- and long-dolmens, but from MN A I (3300-3200 BC), especially in front of the entrance to the passage graves, we have a large number of votive depositions of pottery. Careful excavations have demonstrated that some pots had stood on horizontal flagstones placed upon the kerb stones (Fig. 2).³⁶ It is, however, interesting that sherds from some vessels, which were originally placed upon these flagstones were found both behind the kerb stones and in front of them.³⁷ It was evidently not important to keep the kerb stone and the flagstone in the original position, unless these are instances of the deposition of pottery only after the collapse of the structure.

Analyses of the position of the vessels by the entrance have produced various understandings of how the votive activities were shaped. Klaus Ebbesen believes that there were successive depositions while others believe that there were only a few votive ceremonies with up to thirty vessels placed there on each occasion.³⁸⁻³⁹ The quantities of pottery placed in front of the entrance can, as at *Sarup Gamle Skole II*, exceed 300 vessels, although 50 to 100 vessels is usual. These sacrifices of pottery were made particularly during the MN A I phase, extending partly into MN A II (3200-3100 BC).

The types of pottery used in the votive deposits in front of the passage graves included funnel beakers, both large storage vessels and smaller ones beside pedestaled bowls, ceramic spoons, and richly decorated vessels: the so-called "display vessels" (German: *Prachtbecher*) (Fig. 3).⁴⁰⁻⁴¹ The vessels are thought to have been especially made for these ceremonies. Similar vessel-types were also used in votive deposits in the cult houses (see below).

We often find the votive deposits by the passage graves covered by a layer of stones. Sometimes otherwise complete pots placed by the kerb stones were deliberately smashed for instance at the passage grave at Nørremarksgård by Horsens, where a large shouldered vessel was found with a head-sized rock in the middle (Fig.4).⁴² Besides the

complete vessels in the votive deposits we encounter cases where only parts of the vessels were used. In front of the passage grave at *Mejs* in West Jutland, for instance, fragments of seven to eight vessels and two ceramic spoons were found in a slightly burnt layer of earth. No more than a quarter of each vessel was represented and the sherds were highly fragmented although they lay in an untouched state. The excavator, C.A. Nordman,⁴³ considered that the vessels had been broken up before they were placed in front of the kerb stones, and that only a smaller part of each vessel was deposited here. Since selected fragments of vessels were sometimes placed in front of the passage graves, the explanation of these offerings cannot simply have been a desire to place food offerings there.

Cult houses

Cult houses are a type of structure interpreted as sacral features ever since the first example was discovered at Tustrup in the mid-1950's. In 1993 and 1997 Professor C.J. Becker summarised what we know about these buildings, eleven examples of which are now known, all of them from North Jutland. The buildings are constructed around pillars and have a rectangular chamber with an opening at one end (Fig.5). This chamber varies in size between 1.7×1.6 m and 9×6 m. The buildings had depositions of votive pottery (pedestaled bowls, ceramic spoons and *Prachtbecher*) which are most commonly placed in two groups. No weapons, jewellery nor tools have been found, nor any definite burials. After use the buildings appear to have been destroyed and their site sealed by a layer of stone. In four cases megalithic graves have been found right beside cult houses, and the example from Tustrup shows that the house was used in sacrificial activities or other ceremonies linked to burials within the megalithic grave.⁴⁴ The absence of grave goods shows that the buildings were probably not final burial places but may have been used for temporary burial as one stage in the rites of passage. The uniform structure of the buildings, the pottery within them (types that, in fact, are found only in these and in front of the passage graves), the deliberate destruction of the buildings and

the pottery and their subsequent sealing, all indicate that these must be examples of sacral structures, possibly small temples.⁴⁵

Votive deposits

The middle phase of the TRB-Culture has produced more than half of all of the votive deposits, often from the wet areas, the bogs.⁴⁶ These deposits include human remains, pottery, amber, flint axes and animal remains. They are concentrated in particular wetlands, where sacrifices were repeatedly performed. These sites lie at a certain distance from the contemporary settlements.⁴⁷ Some of the votive sites have wooden platforms, as at *Veggerslev Mose*.⁴⁸ Over an area measuring 50 m × 10 here a layer was found containing slender tree trunks and thick branches lying flat and supported in several places by vertical stakes. Pots and flint axes had been placed on and beside the platform.

The finds of skeletons in the bogs, for instance at *Sigersdal* and *Boelskilde*, can be regarded as evidence of human sacrifice.⁴⁹ There is a relatively high proportion of young persons between 16 and 20 years old among the skeletons found. The *Sigersdal* find, where the victims were two young women of 16 and 18, is thought-provoking. The elder of the young women had a cord around her neck and had been strangled.⁵⁰ In *Gammellung Mose* by Troldebjerg on Langeland four skull fragments representing two adults (women of 35 to 60 years of age) and two children were found. One of the women had traces of blows to the head.⁵¹ In another bog on Langeland, *Myrebjerg Mose*, a tangled heap of human and animal bone measuring 1.8 m across was found beneath a layer of stones. The pieces of human skull lay gathered separately. The human bone represented five individuals: one adult female, two juveniles of 15 to 18, and two children of 3 and 4. The animal bones were from various domesticates.⁵²

A couple of hundred pots that were sacrificed in the middle phase of the TRB-Culture have been recorded from the bogs.⁵³ The medium-sized funnel-necked beaker (20–30 cm in diameter) is the most common type of vessel in these deposits. From Becker's and Koch's accounts it is clear that not all the vessels were deposited whole and

that there are examples of the deliberate selection of broken pieces of pottery.^{54–55} In addition to the funnel-necked beaker, lugged vessels, lugged flasks, collared flasks, bowls and Troldebjerg bowls were sacrificed, but pedestal bowls are rare and no ceramic spoons have ever been found.⁵⁶

Nearly all the Danish hoard finds with amber jewellery date to the middle phase of the TRB-Culture, a total of 51 in all. Most of these hoards (83%) have been found in wet areas and are thought originally to have been deposited right beside dry land. The hoards may contain hundreds if not thousands of beads.⁵⁷ Amber hoards occur in northern Denmark in particular. Amber beads are also found as grave goods in dolmens and passage graves.

Flint axes are known from votive deposits throughout the Neolithic, but the majority of finds, and also the largest and finest axes, were deposited either in wet areas or on dry land in the middle phase of the TRB-Culture.⁵⁸

Votive deposits thus form a rich and diverse body of finds from the middle phase of the TRB-Culture. Many of the finds were unfortunately made a long time ago, and therefore we do not have very accurate details of the contexts from which they come. We must therefore hope that we shall have another chance to find and excavate carefully a site with, for instance, wooden platforms like the one in *Veggerslev Mose*.⁵⁹

The Sarup enclosures

The Sarup enclosures are a type of structure that was first encountered in the Nordic TRB-Culture with the excavations at Búdelsdorf and Sarup around 1970.⁶⁰ The enclosures are characterised by system-ditches and/or palisade trenches, which enclose natural promontories or high points. The sites are between 1.6 and 20 ha in size. Only Sarup itself, with the 9.5 ha site of *Sarup I* from 3400 BC and *Sarup II* from 3200 BC, has been subjected to extensive excavation comprising an area of 6 ha (Fig.6). The finds from the sites can be categorised as specially selected material, and the sites cannot be interpreted as settlements. The author's view is that the sites served to symbolise the overriding unit that embraced a large number of

settlement areas.⁶¹ The Sarup sites are regarded as having played a role in the rites of passage for deceased members of the area's Stone-age population, who were given temporary burial here before being exhumed in the context of major funerary rituals. Parts of the bodies were then re-buried in the megalithic graves of the area while other parts remained at the site and were included in further rituals.

The finds from the Sarup enclosures provide us with an insight into the activities that went on there. At the base of the system-ditches that delimited the sites like a double row of beads on a string, whole pots, sometimes under spreads of stone, have been found, or large potsherds, heaps of flint tools, sometimes discrete masses of waste, a few animal bones (especially the skulls of cattle and pig), human bones (especially skulls), and layers containing charcoal, which show that fires were lit in the ditches. The system-ditches were quickly refilled and many of them were subsequently re-cut several times over.

The find of a small dolmen on the bottom of a system-ditch in a recently found Sarup enclosure situated by *Sarup Gamle Skole*, around 500 m south of the Sarup site is quite peculiar. This dolmen measures only 112 cm × 73 and was built in the same technique as large dolmens (Fig. 7a). The cap stone had been removed by cultivation, and the chamber contained nothing but a couple of sherds from a funnel-necked beaker. Another c 150 sherds were found just outside the miniature dolmen (Fig. 7b). The funnel-necked beaker had been deliberately destroyed, as all the sherds had just about the same size. This would not have been the case had the beaker been accidentally dropped. This beaker had therefore been deliberately placed against the miniature dolmen on the bottom of the system-ditch. This find thus provides us with a clear connection between the activities at the Sarup enclosures and the stone dolmens.

A substantial palisade trench was found at *Sarup I* with evidence of closely spaced posts 3 to 4 m high. On the outside of this palisade, which must have been an impressive sight to the Stone-age folk (Fig. 8), a large number of pots had been deposited at seve-

ral locations, together with the remains of pyres and burnt bone, including one human.⁶³ On the outside of the palisade of *Sarup I* and *Sarup II* there was a series of fenced enclosures which must have had some particular meaning relating to the activities that went on there, as the position of the system-ditches of *Sarup I* respected the regular positioning of the fenced enclosures, while the system-ditches of the inner row of *Sarup II* were placed within these fenced enclosures (Fig. 9).⁶⁴

The inner area of the two Sarup enclosures had been little used. There were a few traces of occupation in these areas but some pits with material of ritual character (Fig. 10).⁶⁵ On the southern point of the promontory within the *Sarup II* enclosure there were structures consisting of a couple of curved trenches and a feature constructed with four heavy posts.⁶⁶ Two of these post-holes contained burnt human bone, one with 34 pieces from the upper part of the body but not the facial area of a young adult, possibly female (Fig. 11).

The finds from *Sarup I* and *II* are of good quality. From *Sarup II* 17 "Prachtbecher" were found (10% of the vessels) (Fig. 12).⁶⁷ This phase also produced the finest artefact from Sarup, a battleaxe of striated sandstone. Some of the finds from *Sarup I* and *II* had been deliberately destroyed before deposition in the system-ditches, beside the palisade fence or in the pits.⁶⁹ We have seen similar destruction of material in the deposits in front of the passage graves, in the cult houses and in some votive hoards.

In the Sarup area, near the village of Strandby, a remarkable site was found, which had a special find material, in part consisting of deliberately ruined items, mainly thin-butted flint axes and flint chisels (fig. 13). More than 120 of these were gathered and 32 flint scrapers and 117 pieces of flint waste. Fire had made all brittle. The pottery sherds from this site represent many pots, such as funnel-necked beakers and pedestal bowls. This site dates to a phase between *Sarup I* and *II*, around 3.300 BC. A very similar find was made in *Svartskylle* in Skåne, Sweden,⁷⁰ where it was interpreted as the remains of a ceremonial structure. The custom of burning axes is also known from some sacrificial pits

at for instance *Sarup III*,⁷¹ but is mainly known from the areas in front of the megalithic graves, where flint axes, many ruined by fire, succeeded the pottery in the late part of the TRB-Culture.⁷²

Ritual ceramics

A range of special types of pottery is also characteristic of the middle phase of the Funnel-necked Beaker Culture, some of which are vessels decorated with several different patterns from a fixed stylistic set. The collared flask is a distinctive type found particularly in features associated with the earlier part of the phase (about 3400 BC) although the form is also known in the previous phase. It is a small, flask-shaped pot about 10–16 cm high with a flat collar on its long neck. The collared flasks are found in flat graves, dolmens, bogs and a few settlement finds (Fig.14).^{73–74} Only a few sherds from collared flasks have been found at the Sarup enclosures. Andrew Sherratt has compared these vessels if they are turned over to the head of a poppy. He suggests the vessels were used to store some form of opium and thus to have been part of ritual activity.⁷⁵

Dated only to the later part of the phase (about 3300 BC) are a couple of special vessel-forms such as the pedestal bowls (“fruit stands”) and ceramic spoons (Fig.15).⁷⁶ These two vessel-forms are very often found together in sets and display rich variation in decoration.⁷⁷ These two types of pottery are almost only found in the votive deposits from in front of the passage graves and in cult houses. They appear to have been associated exclusively with ritual life and were presumably specially made for this purpose.⁷⁸

The display vessels or *Prachtbecher* are also a vessel-type used in all the activities argued here to have been of ritual character. As well as having been used in the votive deposits from in front of the passage graves and in cult houses, we find them used in the wet areas and at the Sarup enclosures (Fig.12).^{79–81} Analyses of the lug patterns on the Troldebjerg bowls (a type of display vessel) show different zones for each pattern at *Sarup II*.⁸² Corresponding patterns have been found at the excavated megalithic graves in the area around Sarup. Perhaps we can interpret this

in terms of vessel-types (and decoration) belonging to particular settlements and burial areas and with similar representation in their own special zones at *Sarup II*.

The funnel-necked beaker is a form of pottery that occurs in all types of feature. In the deposits in the wet areas, in the bogs, we often find medium-sized vessels. Large vessels and small ones were used in the deposits in front of passage graves and in the Sarup enclosures.

In this phase, many vessels used in votive deposits display particularly sharp and definite decoration linked to specific vessel-forms. Neither before nor afterwards in the TRB-Culture do we encounter such strict rules governing both form and style.⁸⁴ Following some archaeologists one can emphasise the importance of the deliberate use of style by groups of individuals as an active agent in competition and regulation between groups.⁸⁵ The very strict use of special ceramic forms and styles is a topic that still wants thorough examination. It is striking that these vessel-forms and styles appear in just the period in which the Neolithic population introduced new agricultural undertakings and produced major construction works. It is also interesting that many vessels in the votive deposits had been deliberately destroyed and were sometimes deposited only in part.

Rituals in the later part of the TRB-Culture

In the later phase of the TRB-Culture (3200–2800 BC) we see further changes in society. Studies of the Sarup area show a concentration of settlement in this phase upon a few sites – on the Sarup promontory itself – one of which was about 4 ha in size, and thus 80 times larger than the settlements that had formerly been in use. This large settlement unit must have involved increasing social and economic dependency and integration.⁸⁶

Burials now took the form of the reuse of megalithic graves in which complete bodies were buried, not just parts of them. As time passed, some of the bones of those buried were transferred to various heaps of bones within the megalithic chambers (Fig.16). In this late phase we also find that axes, chisels, knives and sickle blades become

common grave goods. In front of the passage graves the votive deposits of pottery come to an end, and layers of stone apparently cover these. The sacrifices here are superseded by flint axes and chisels, and knives, transverse arrowheads and other items. The material offered is often damaged, for instance by fire.⁸⁷

In the wet areas, the bogs, flint axes largely supersede the pottery sacrifices, although a few pots are still deposited here.⁸⁸

In the northwest of Jutland, stone-packing graves were produced in this late phase. These graves consist of two parallel, bathtub-shaped pits filled with stones. At one end there is what is known as a “mortuary house”. This is a square stone spread that covers a pit that divides into two trenches at the bottom. It is not yet possible to determine the functions of these peculiar structures, more than 500 of which have been excavated.⁸⁹

No further Sarup enclosures were constructed but activities of more ritual character were still carried out on the settlements, and re-cutting of the system-ditches continued.⁹⁰

The pottery of this late phase is somewhat different as the forms are more rounded and the patterns more extravagant and less careful. We now face a situation in which we may see pottery styles losing their communicative role (Fig.17).⁹¹

One of the causes for this change may be found in new methods of production.⁹² Farming practice now resembled relatively intensive forest agriculture with productive coppices. We ought to regard the forest landscape as having changed from a large number of open areas in the forest to a few more intensively used areas, of which strictly managed coppices were characteristic. It was possible to feed more people from these areas. The population no longer needed wide tracts of land and people could move together into larger settlement units. The material evidence now includes flint sickles, which testify to a change in the subsistence strategy.⁹³⁻⁹⁵

Recently, a new type of structure dating from the late part of the TRB-Culture and perhaps the early part of the succeeding Single Grave Period has been established in

Scandinavia. It consists of one or more rows of strong posts semi-circling areas of two to four ha. Thorough excavations have taken place at for instance the *Dösjebro* site in Skåne, Sweden⁹⁶ and at the *Vasegård* and the *Rispebjerg* sites on Bornholm.⁹⁷ On the two latter sites, circular post circles with a diameter of c 10 m, which in type and dating parallel the English “woodhenges”, were found. This type of palisade enclosure has a find material, which suggests that a number of special activities of a ritual character took place here. These palisade structures – of which not much is known yet – were used at a time when comprehensive changes took place in the societies to which they belonged, resulting in the end in the emergence of the Single Grave Culture. This culture has different forms of settlement, burial and tool equipment. There are thus certain indications that periods with extensive changes also had a comprehensive ritual life, which left pronounced structures.

Why these many rituals in the Funnel-necked Beaker Culture?

This survey of the TRB-Culture has shown that in the Funnel-necked Beaker Culture we deal with a period of prehistory that saw massive changes that also had a clear impact on the ritual evidence. The middle phase of the period seems to have been a very dynamic time in Denmark. After the gradual transition to an agricultural culture in the early phase, we see developments in the direction of extensive, land-hungry agriculture. The methods of agriculture required people to live in relatively small settlement units out by the fields. The social organisation of this phase was that of a segmentary tribal society characterised by having structurally uniform and equally sized territories/land units inhabited by approximately the same number of people.⁹⁸ The territories were united in a higher order that constituted a political and economic unit embracing all the segments.⁹⁹ This social system does not have a central focus as a hierarchically structured society has, personified, for instance, in a chieftain.¹⁰⁰

In the Danish evidence we know of no finds that provide evidence for chieftainships

in this period. In my doctoral thesis on the Sarup enclosures (1997) I regard these enclosures as symbols of the overriding unity in a segmented tribal society, embracing a large number of equally sized territories or settlement areas. When deceased relatives were temporarily buried at Sarup, the dead person was brought into the general community. The Sarup enclosures thus consolidated the integration of the individual and area (the segment) into the whole and legitimised their use of the land in a period, which saw profound changes in social structures. Through a “network” of this kind, in association with which one should reckon with many different rituals carried out in and beside the burial structures, in the wetlands etc., a forum would have been created which – with the help of the dead persons manipulated in the rituals – would, among other things, have been able to restrain conflicts over matters such as the right to use land, to provide a share in the system of food distribution if there were a shortage, to have reinforced the unity of society, and to have obstructed the development of a hierarchical system.¹⁰¹⁻¹⁰² Perhaps the rites of death have structured the society of the living just as we

saw it by the Mernina-people of Madagascar.¹⁰⁴ In this way, a stable course of development was sustained within a period that saw many new initiatives.

This stable system, with its wide range of rituals and strict rules (visible also in the pottery), apparently produced the surplus for some of the greatest construction works of Danish prehistory in the form of the many Sarup enclosures and the building of 20000–25000 megalithic graves. In the second half of the TRB-Culture, from about 3200–3100 BC onwards, all of this changed. The population now congregated at large settlements, no more megalithic graves or Sarup enclosures were constructed, and the rituals changed character leaving fewer finds behind them. The reason for these conspicuous changes is not yet known, but it will be a fascinating topic to investigate in future years.

Niels H. Andersen
Moesgård Museum

Translated by John Hines and
Annette Lerche Trolle

